

SZAMUELY TIBOR

A németországi faszizmus történelmi előzményeiről és ideológiájáról

„A népies világnézetnek a népi államban meg kell valósítania azt a nemes korszakot, amelyben az emberek gondja már nem kutyák, lovak és macskák kitenyésztése, hanem az emberi faj felemelése.

... Annak a világnézetnek, amely a demokratikus tömegeszmét elvetve a világot a legjobb népnek, tehát a legmagasabbrendű embereknek adja, természetesen ugyancsak ennek az arisztokratikus alapelvnek kell hódolnia saját népe keretében, és a legjobb koponyák számára kell biztosítania a nép vezetésének és legfőbb befolyásának jogát. Tehát nem a többségi elvre, hanem az egyéniségre kell támaszkodnia...

Mi nemzeti szocialisták tudatosan elvetjük a háború előtti külpolitikai vonalvezetést. Ott folytatjuk, ahol 600 évvel ezelőtt abbahagytuk. Megállítjuk a germánok örök vándorlását Dél- és Nyugat-Európa felé és tekintetünket keletre vetjük. Végre lezárjuk a háború előtti időszak kereskedelem-politikáját és rátérünk a jövő területi politikára.

Ha azonban Európában új területről beszélünk, elsősorban Oroszországra és az annak alávetett peremállamokra gondolunk.

... Ma 80 millió német van Európában! Csak akkor tarthatjuk helyesnek külpolitikánkat, ha alig száz éven belül 250 millió német fog ezen a kontinensen élni...¹

Ezeket a szavakat Hitler Adolf diktálta hűséges titkárának, Rudolf Hessnek 1924—25-ben előbb a landsbergi börtönben, majd egy berchtesgadeni szállodában. Hitler fantazmagóriáit aligha vette akkor valaki komolyan. A Mein Kampf című könyvét kevesen olvasták — az első öt év alatt alig-30 000 példány fogyott el —, és még kevesebben értették meg zavaros, ellentmondásos, grammatikailag hibás mondatait.

A vezetése alatt álló politikai mozgalom, a Német Nemzeti Szocialista Munkáspárt (NSDAP) Hitler börtönből való szabadulása idején végleg összeomlottnak látszott: mindössze 27 ezer tagja volt, az 1925-ös elnökválasztáson csupán 211 ezer szavazatot kapott. Harcostársai jobbnak látták más foglalkozás után nézni: Hermann Göring Svédországban morfinizmusát gyógyította, Ernst Röhm férevonult a politikától, majd a bolíviai kormánynak ajánlotta fel véres kardját, Heinrich Himmler belemerült a tyúktenyésztésbe, Ludendorff tábornok pedig felháborodva Hitler gyávaságán és elvtelenségén, ünnepélyesen szakított volt Führerével. A nácipárt megmaradt vezetői között elkeseredett marakodás folyt: Gregor Strasser nyíltan aspirált a párt legfőbb vezetésére, legbensőbb csatlósa pedig, dr. Joseph Paul Göbbels egy

¹ *Adolf Hitler*: Mein Kampf. München. 1936. Eher Verlag. 449, 493, 742, 767. l.

1925 novemberi frakciós értekezleten nagy taps közepette hangosan kiáltotta: „Követelem, hogy a kispolgár Hitler Adolfot zárják ki a nemzeti szocialista párt soraiból!”²

A náciik helyzete Hitler kiszabadulása után reménytelennek látszott. A németországi viszonyok gyökeresen megváltoztak: az összeomlás, az infláció, az idegen megszállás — mindez már a múlté volt, a Dawes-terv és Locarno új életet adtak a weimari köztársaságnak, megszilárdították a német kapitalizmus helyzetét. A császár Feldmarschalljának, „Tannenberg hősné” elnökké választása 1925 áprilisában mintegy szimbolizálta a viharok végleges elülését. Az élet visszatért a normális kerékvágásba. Bekövetkezett a stabilizáció.

Eltelt néhány év. Az 1932 júliusi Reichstag-választásokon a náciik 13 745 ezer szavazatot kaptak, félév múlva pedig, 1933 január 30-án Hitler Adolf Németország birodalmi kancellárja és élet-halál ura lett.

Hitler hatalomrajutásával a fasizmus kérdéskomplexuma azonnal az aggodó nemzetközi közvélemény figyelmének középpontjába került. A fasizmus ekkor már nem volt teljesen új jelenség: az első világháború utáni években több országban felütötte a fejét ez a szélsőségesen reakciós, ellenforradalmi, erőszakon alapuló, a terrorizmust és a brutalitást dicsőítő, radikális jelszavakat hangoztató, irracionális és sovíniszta faji világnézetet hirdető, az emberek legaljasabb ösztöneire appelláló tömegmozgalom, amely már 1922-ben a nagytőke révén uralomra került az egyik európai nagyhatalomban, Olaszországban. Most azonban nem elmaradott, félig feudális, szegény közép- vagy dél-európai országról volt szó — a véres fasiszta diktatúra Európa legnépesebb, iparilag leghatalmasabb, katonailag legfélelmetesebb országában jött létre, amely büszke történelmi és kulturális múltra tekinthetett vissza.

Mi a fasizmus? Hogyan győz? Honnan ered és mivé fejlődik? Nem volt ennél fontosabb kérdés az alatt a 12 esztendő alatt, amikor Hitlerék előbb milliók kínzókamrájává változtatták Németországot, majd lángbaborítva az egész földet, a történelemben eddig példa nélkül álló pusztítást és tömeghalált zúdítottak a világ népeire.

Nagy könyvtárra való írás jelent már meg a nácizmusról, de ezekre a kérdésekre még mindig nem kaptunk teljesen kielégítő, kimerítő, sokoldalú választ. A jelen tanulmány is csupán arra tart igényt, hogy kísérletet tegyen e bonyolult kérdések lényegének megközelítésére.

Számtalanszor felvetődött a kérdés: miért győzött a fasizmus éppen Olaszországban és Németországban valamennyi nagyobb európai ország közt?

Többféleképp próbálták ezt megmagyarázni: a diktatórikus rendszerek állítólagos közös hagyományai, a két nép lelki alkata közötti hasonlatosság, a háború súlyos veszteségei, a háború kimenetelével és eredményeivel való elégedetlenség és a békeszerződések revíziójára való törekvés stb. Ezekkel a magyarázatokkal azonban nem érthetünk egyet: alig található Európában két nép, amelynek lelki alkata annyira különböznék egymástól, mint a német és az olasz; ha diktatórikus hagyományok után kutatunk, azokat a modern időkben sokkal inkább találánk meg Franciaországban, mint Olaszországban (a két bonapartista diktatúra, a boulangerezmus, a Dreyfus-üggyel kapcsolatos politikai harc, a katolikus és köztársaságellenes tisztikar gondolat-

² *Otto Strasser* : Hitler and I. London. 1940. 97. 1.

világa); Németország világháborús veszteségei súlyukat tekintve semmiképpen sem Olaszország, hanem csakis Franciaország veszteségeihez hasonlíthatók; végül pedig bár az olasz burzsoázia kétségtelenül elégedetlen volt a békeszerződésekkel, ami szerepet játszott a fasizmus hatalomrajutásában, országuk területi gyarapodása egyáltalán nem tekinthető aránytalannak háborús eredményeihez képest — Németországra pedig az antant megalázó és lesújtó békét kényszerített rá.

Németország és Olaszország történelmi fejlődését vizsgálva egy döntő jelentőségű vonatkozásban párhuzamot állapíthatunk meg: mindkét ország elmaradt a polgári fejlődés terén, és az egységes nemzeti állam mindkét esetben csak a XIX. század harmadik negyedében, vagyis néhány évszázaddal később alakult meg, mint az összes többi nyugat- vagy közép-európai országban. Ez a tényező azután döntő jelentőségűvé vált a két ország XX. századi fejlődése szempontjából.

Angliában, Franciaországban, Hollandiában, Skandináviában stb. az egységes nemzeti államok már a középkorban létrejöttek, polgári fejlődésük a nemzeti egység viszonyai között folyt le, és ezért a polgári forradalmi mozgalmak, amelyek a néptömegek széles rétegeit ragadták magukkal, a társadalom polgári átalakulását tűzték ki célul. A nagy nemzeti gazdasági egységeken belül megerősödött burzsoázia ezt sikeresen ki is harcolta. Szemben ezekkel az országokkal, ahol a XVIII–XIX. századi nagy társadalmi megmozdulások tartalma a polgári demokratikus rendszer megteremtése volt, Németországban és Olaszországban a polgári forradalom előterében a nemzeti egység létrehozása állott. Ez adta a XIX. századbeli nagy tömegmozgalmak emocionális tartalmát, a polgári átalakulás eszközül szolgált a nemzeti cél eléréséhez. A két ország eltorzított, elkésett fejlődése következtében a burzsoázia túl gyengének bizonyult a nemzeti feladat megvalósításához, amely végülis felülről, a dinasztikus háborúk sorozatával, a néptömegek ki-rekesztésével történt meg. Németország az elfojtott, elárult vagy elfajult polgári forradalmak klasszikus országa lett; e folyamat fő állomásai 1525, 1806–13, 1848 és 1918. Marx már tudományos pályafutása legelején „A hegeli jogfilozófia kritikájához” című munkájában megállapította: „Mi ugyanis osztoztunk a modern népek restaurációiban anélkül, hogy forradalmaikban osztoztunk volna... Németország a politikai emancipáció közbenső fokait nem a modern népekkel egyidőben mászta meg... Németország ezért egy reggel az európai hanyatlás szintjén találja magát, mielőtt valaha is az európai emancipáció szintjén állott volna.”³ Ez lett a kiindulópontja annak a jellegzetes „német nyomorúságnak”, amelyről Marx és Engels annyit írtak életük folyamán.

Németország fejlődése, amelynek során már a késő középkorban számos sajátosságot figyelhetünk meg, az újkor hajnalán, a XVI. század elején radikálisan elkanyarodik az európai fővonaltól. Az első modern polgári forradalom, a félelmetes méretű Nagy parasztháború kitörése a röviddel előbb megindult reformáció irányának határozott megváltozását eredményezte. Luther egyértelmű állásfoglalása a hercegek és a feudális urak oldalán mintegy jelképe annak a gvávaságnak, forradalomellenességnek, a szélső reakcióval való lepaktálásnak és a néptömegektől való félelemnek, amelyről a német polgárság annyiszor tanúságot tett az elkövetkezendő évszázadokban. A kegyetlen

³ Karl Marx és Friedrich Engels Művei, I. köt. Bpest. 1957. 379, 386. 1.

leszárolást követelő véresszájú felhívásai visszhangzottak a német nép egész tragikus történelme folyamán: „Szét kell szalasztani őket, fojtogatni, leszúrni; titkon és nyíltan, aki csak bírja, ahogv egy veszett kutyát kell agyonütni . . . Ezért, kedves uram, szúrd, üsd, fojtogasd őket, ahol éred. Ha holtan ott maradsz, jó az neked, üdvösebb halál nem érhet.”⁴

A parasztháború veresége döntő fordulatot jelentett Németország fejlődésében: a feudalizmus legyőzte a polgári fejlődést, a kishercegi partikularizmus a nemzeti egységet, a középkor nyomorúsága a felvirradt újkort. A lutheranizmus nem a felfelé fejlődő burzsoázia, hanem a visszahúzó kisállami feudális abszolutizmus ideológiája lett. Nem jött létre a politikai és gazdasági egység, a nemzeti piac, az egységes kultúra. A városok, a polgári fejlődés fellegvárai fokozatosan elvesztették jogukat és pusztán a kis zsarnokok udvarainak székhelyeivé váltak. Mindennek beláthatatlan következményei lettek. A gazdasági élet évszázadokon át stagnált — éppen akkor, amikor másutt a manufaktúra és a kereskedelem gigászi léptekkel fejlődött. Eltorzult a társadalom normális osztályfejlődése: a nemesség csupán az idejét múlt feudális viszonyok további fennmaradásában volt érdekelve; a parasztság leírhatatlan nyomorban, reménytelenségben, teljes jogfosztottságban élt; a nyugati országok városi plebejus, előproletár tömegei helyett csak mindenre kapható, erkölcsileg züllött lumpenproletárokkal, landsknecht-jelöltekkel találkozhatunk; gazdaságilag erős és független, politikailag haladó polgárság helyett szegény, kicsinyes, alázas, szolgálékú, az uralkodótól a legnagyobb személyi függésben álló és azt hűségesen kiszolgáló nyomorúságos klembürger; a nyugati burzsoá országok értelmisége, bátor közirói és polgári gondolkodói helyett — a zsarnokok kicsinyes és szervilis bürokratái!

Erre a „fejlődésre” a koronát a 30 éves háború tette fel, a legsúlyosabb nemzeti katasztrófa, amely egy népet ért a modern történelem folyamán. Mehring adatai szerint Németország 17 milliós lakosságából a háború végére csupán 4 millió maradt életben. Németország végképp megszűnt létezni — mintegy 250 független, szuverén kis- és mikroszkópikus államra esett szét, amelyek az európai nagyhatalmak politikájának objektumaivá, háborúinak csataterévé váltak. A 30 éves háború mély traumatikus nyomokat hagyott maga után. Jogosan beszél Engels „a 30 éves háború megaláztatásából a nemzeti tudatba behatolt szolgálékúság”-ról.⁵

A 30 éves háború utáni másfél évszázad a német történelem legsötétebb, legreakciósabb korszaka, melynek viszonyait az alattvalóit a legszorosabb béklyókban tartó kisállamok kicsinyes partikularista politikája, fojtogató politikai atmoszférája állapítja meg. És ebben az időben, a legmélyebb nemzeti megaláztatás korszakában jelentkezett először aktívan a történelem porondján az a tényező, amely mind erőteljesebben domináló szerepet kezdett játszani Németország fejlődésében: Poroszország.

Ebben a toldott-foldott vegyes konglomerátumban Poroszország sok vonatkozásban sajátos államformációként jelentkezett. A brandenburgi határvidék és a lovagrend szekularizált jelent-poroszországi területeinek egyesüléséből keletkezve, nagyrészt nem német, hanem szláv lakosság felett erőszakosan uralkodva, az állandó területi terjeszkedés és újabb gyarmatosítás

⁴ Martin Luthers Gesammelte Ausgabe. 18. köt. Weimar. 1908. 358—361. l.

⁵ Friedrich Engels : Anti-Dühring. Budapest. 1950. 189. l.

elvének alárendelve egész politikáját, Poroszország sajátos, sehol másutt nem létező katonai monarchiát alkotott. Abszolutisztikus állam volt, de lényegesen különbözött más, ugyanebben az időben létező európai abszolutisztikus rendszerektől: nem a nemesség és a polgárság egyensúlyán, nem a városok támogatásán alapult, hanem egyedül a poroszországi földbirtokos junker osztály jóvoltából uralkodott, amelynek az állandó hadsereg fenntartásához való hozzájárulás fejében az uralkodó korlátlan teljhatalmat adott a parasztság felett. A porosz jobbágy helyzete semmiben sem különbözött a rabszolgákétól, de a két millió lakosú országnak a XVIII. század elején 80 ezer főnyi állandó hadserege volt, amely Európa negyedik katonai hatalmává tette. A félelmetes katonai erő mögött szegény ország állott, homokos, terméketlen földdel, ásványi kincsek és ipar nélkül, nyomorba döntött jobbágysággal és hatalmas, brutális és műveletlen nemességgel. Az agresszív politika és a rendelkezésére álló eszközök közötti ellentmondás meghatározta a porosz hagyományt, a poroszország sajátos szellemét: szigorú, az élet minden terét átfogó katonai fegyelem, az egész lakosság militarista szellemű nevelése és átformálása az állam engedelmes eszközévé, az agresszivitásnak, de egyben a hitványságnak és az elvtelenségnek külpolitikai elvekké való lefektetése, a brutalitás és az erőszak, a kötelességtudás és az áldozatkészség, a barbarizmus és az arrogancia dicsőítése. Poroszország nemcsak katonai állam, hanem katonai-bürokratikus állam: a Hohenzollern-ház uralkodói, Frigyes Vilmos, a „nagy választófejedelem”, unokája, I. Frigyes Vilmos király (Poroszország 1701-ben Németország első királysága lett) és dédunokája, II. Frigyes a hadsereg mellett minden erejükkel építették a szintén militarista szellemű, katonailag fegyelmezett, bürokratikus apparátust, amely az egész országot átszöve, Poroszországban helyettesítette a más európai országokban kialakult polgárságot.

A militarizmus spártai szelleme Poroszország életformájává vált. Közismert Mirabeau megállapítása: „La Prusse n'est pas un pays qui a une armée, c'est une armée qui a un pays. La guerre est l'industrie nationale de la Prusse.” (Poroszország nem hadsereggel rendelkező ország, hanem országgal rendelkező hadsereg. A háború Poroszország nemzeti ipara.) Vittorio Alfieri, a nagy olasz drámaíró szerint, aki 1770-ben járt Poroszországban, Berlin „egyetlen undortkeltő kaszárnya”, és az egész porosz állam „egyetlen óriási, végelethetetlen őrszoba, benne sokezer zsoldos”.⁶

„Kisállamosdi és sajátos poroszság, ez a két oldala annak az ellentétnek, amelynek Németország ma rabja, s amelyben az egyik oldal a másik számára szükségszerűen mindig mentségül és léte igazolásául szolgál”, mondta Engels több mint száz évvel II. Frigyes halála után.⁷

És valóban, a kisállami, gerinctelen, provinciális, alattvalói lelkület és a retrográd militarista poroszság összefonódása és kölcsönhatása szabta meg hosszú időre a „német nyomorúság”-ot, rányomta bélyegét Németország szellemi életére.

A XVIII. század végén Németország újabb fordulóponthoz érkezett. Gazdaságilag kezdett magához térni, lassú fejlődés indult, erősödött a polgárság, példátlan virágzásnak indult a nemzeti kultúra. Nyugatról azonban hirtelen betört a vihar: Franciaországban győzött a forradalom és egy új-

⁶ Franz Mehring : A Lessing-legenda. Budapest. 1950. 310. 1.

⁷ Engels : Az erfurti programtervezet bírálata. Bpest. 1954. 22. 1.

fajta hadsereg katonái német földre léptek. Új fogalmakat, új levegőt hoztak magukkal. Összetörték a feudális bilincseket, a politikai széttagoltság helyébe a francia megszállást vezették be.

A porosz katonai állam 1806-ban egyik napról a másikra szégyenteljesen összeomlott. Egész Németország Napoleon zsákmánya lett. A francia forradalom magasztos eszméi azonban nem maradtak hatás nélkül — a forradalmi hazafiság addig nem látott hulláma söpört végig az országon. Ettől a perctől kezdve a nemzeti egység kérdése a németországi polgári forradalom központi problémája lett. A mély történelmi tragikum abban állott, hogy a jogos nemzeti érzés, a nemzeti felszabadító mozgalom a francia forradalomra való visszahatásként jelentkezett, mindjárt az elején a forradalom elvei elleni harcra vált, a nacionalizmus és a faji gyűlölködés szélsőséges formáját öltötte magára. Fichte híres előadássorozatában: „Reden an die Deutsche Nation”, amely felbecsülhetetlen szerepet játszott a nemzeti érzés felébresztésében, a germán faj felsőbbrendűségét, világot megváltó jövőjét, a más népek iránti gyűlöletet és izzó antiszemitizmust hirdetett, követelte az egységes, erős, diktatórikus állam felállítását.

A gyenge és gyáva polgárság szinte megkönnyebbülten adta át a nemzeti mozgalom vezetését az alaposan megtépázott porosz államnak, amely vom Stein, Scharnhorst, Hardenberg és Gneisenau személyében energikusan látott hozzá a szükséges burzsoá reformok végrehajtásához. Ezek a reformok azonban, minden nagy történelmi jelentőségük mellett, alkalmazkodtak a fennálló viszonyokhoz, igyekeztek minél többet átmenteni a régi feudális állapotokból. A német nacionalizmus tehát a franciától, angoltól, a németalfölditől, az amerikaitól stb. eltérően már elejétől kezdve forradalomellenes jelleget viselt magán, az 1813-as Napoleon-ellenes felszabadító háború pedig, amely 1525 óta a legszélesebb néptömegeket magával ragadta, nem járhatott más eredménnyel, mint a reakció győzelmével.

Az 1806—13-as reformkorszakban kialakult és a bécsi kongresszuson szentesített németországi erőviszonyok érvényben maradtak a nemzeti egységért folytatott harc több mint fél évszázados időszakában. A nemzeti szétszaggatottság megmaradt (bár 250 állam helyett 38 jött létre), és a burzsoázia ezen áldatlan helyzet megszüntetésének rendelte alá a polgári forradalom minden egyéb feladatát. Lemondva a polgári forradalomról, de még a nyugati polgári liberalizmus eszméjéről is, a német burzsoázia az 1813 utáni sötét reakció éveiben osztálykompromisszumot kötött a nemes-séggel és egyetlen célkitűzésre — a nemzeti egység elérésére — redukált programjának teljesítését mindinkább a porosz militarizmustól kezdte várni. „Az egység fontosabb, mint a szabadság!” — kiáltotta ki a jelszót. Magatartásában tükröződött „a német nyárspolgár halálos alétsága és tehetetlensége, amely Németországnak 1648—1830-ig tartó gazdasági nyomorából fakadt, és amely először vallásos jámborságban, azután érzélgősségekben és a fejedelmek és nemesek előtt való csúszó-mászó alázatosságban mutatkozott”.⁸

A német burzsoázia másik, haladó szárnya, amely azonosította magát a felvilágosodás és a francia forradalom eszméivel és szembefordult a német múlt reakciós hagyományaival — szellemi képviselői között mindenekelőtt Goethe és Hegel neveit említhetjük meg — ebben a korszakban, a kezdeti

⁸ Engels levele Starkenburghoz. 1894. jan. 25. Marx—Engels Válogatott Művek. II. köt. Bpest. 1949. 504. l.

fellendülés után, szenvedte el döntő politikai vereségét. Ennek az irányzatnak a jelentősége ettől kezdve rohamosan visszaesett, olyannyira, hogy 1848-ban már nem is számított politikai tényezőnek.

A burzsoázia lemondott vezető szerepéről — nemcsak a nemzeti kérdés megoldását várta a reakciós, bürokratikus államtól, hanem mindinkább a feudalizmus béklyóinak széttörését is. Ez a helyzet idézte elő a burzsoázia 1848-as árulását, a forradalom vereségét és végleg meghatározta Németország egységesítésének módját: az egységes Németországot porosz szuronyok teremtették meg a dinasztikus háborúk sorozatával. Mindez elhomályosította és részben elmosta az osztályellentéteket a polgári és a feudális erők között, előre meghatározta a polgári demokratikus mozgalmak kicsinyes, szólamyszerű jellegét. Az egyesülésnek ez a tisztán külpolitikai, katonai-diplomáciai útja egyrészt távoltartotta a tömegeket, tehát kizárta a demokratikus egységnek még a lehetőségét is, másrészt pedig alkalmasnak bizonyult a sovinizmus legvégsőkig való fokozására. Amint a hazafias lelkesedés sovinizta örületté vált, a nemzeti felszabadító jellegű háborúk kegyetlen hódító hadjáratokká fajultak.

A XIX. század első felében a német burzsoázia körében végleg kialakult az a hajbókolás, megalázkodás, térdreborult, szinte vallásos áhítat az erős despotikus állammal szemben, amely annyira jellemezte a hitleri III. Birodalom derék polgárait is. A burzsoázia maga kívánta az állam gyámkodását, mazochista gyönyört érzett a porosz csizmák minden újabb rúgásától. Az állam ilymódon szemükben osztályfeletti, önálló létet kapott, mindenható, szigorú, de igazságos atyaként örködött felettük. Amint Marx és Engels már a „Német ideológia”-ban megírta: „Az abszolút monarchia korszakában — amely itt a legelnyomorodottabb, félig patriarchális formájában jelentkezett — az a különös szféra, amelyre a munka megosztása révén a közérdekek igazgatása hárult, abnormis függetlenségre tett szert, amelyet a modern bürokráciában még tovább vittek. Az állam ilymódon egy látszólag önálló hatalommá alakult és ezt a más országokban csak múltól átvett — átmeneti fokot — Németországban a mai napig megtartotta. Ebből a helyzetből magyarázható mind a sehol másutt elő nem forduló jóra való hivatalnoktudat, mind valamennyi Németországban forgalomban levő illúzió az államról . . .”⁹

Németországnak a XIX. század közepétől indult gyors ipari fejlődése csak megerősítette ezeket a tendenciákat. A burzsoázia végleg lepaktált a katonai-bürokratikus, arisztokratikus porosz monarchiával, végleg lemondott a polgári liberális nacionalizmusról, az agresszív hódító politika és a demokraciellenesség javára. Ennek döntő oka, hogy ez a gazdasági fejlődés, amely nem a manufaktúra, hanem a modern gépipar korszakában ment végbe, még a polgári forradalom végrehajtása előtt életre keltette a burzsoázia félelmetes ellenfelét — a német proletariátust.¹⁰

⁹ Karl Marx és Friedrich Engels Művei, III. köt. Bpest. 1960. 180—181. l.

¹⁰ Amint Marx megjegyezte, Németországban „a polgári társadalom minden szférája megéli vereségét, mielőtt győzelmét megünnepelte volna, kifejleszti saját korlátját, mielőtt a vele szembenálló korlátot leküzdötte volna, érvényre juttatja szűkkeblű lényét, mielőtt nagylelkű lényét érvényre juttathatta volna, úgyhogy a nagy szerepnek még az alkalmá is elmúlt már mindig, mielőtt meglett volna, úgyhogy minden osztály, amikor a harcot a felette álló osztállyal elkezd, már harcba van bonyolódva az alatta állóval.” (K. Marx és F. Engels Művei, I. köt. 388—389. l.)

A német ipari proletariátus kialakulása, a szervezett munkásmozgalom fellépése újabb ellentmondásokkal bonyolította a németországi valóság képét. Németországban a marxizmus térhódítása gyorsabb és szélesebbkörű volt, mint bármely más országban. Mint a marxizmus hazája, az első marxista proletárpárt országa, Németország fél évszázadon keresztül büszkén vezette a nemzetközi munkásmozgalmat. A német szociáldemokrácia adta a II. Internacionálé legkiválóbb vezetőit és teoretikusait. Évről-évre növekedett a tagság létszáma, választásról-választásra újabb sikereket ért el, az első világháború előtt a Reichstag legnagyobb pártja lett. Az ország sajátosan eltorzult fejlődése azonban nem maradt hatás nélkül a munkásmozgalomra sem. Németországban nemcsak munkásarisztokrácia, hanem hatalmas, példátlan kiterjedésű, zárt korporációvá fejlődött munkásburokrácia jött létre. Ugyanakkor viszont a sovinizmus mérge megmetyeltyezte a német munkásosztályt is, hozzájárult megoszlásához, visszatartotta az igazi forradalmi osztályöntudat, a proletár internacionalizmus kifejlődését. Jelentkezett ez már Lassalle politikai felfogásában, aki a munkáskérdés megoldásának eszközét is mindinkább a bismarcki porosz junker államban látta. Ezek a retrográd, eleinte kevésbé megfigyelhető vonások végső fokon kiváltották a német munkásmozgalom két tragikus katasztrófáját: 1914-et és 1933-at.

A II. Birodalom, amelyet Bismarck „vér és vas”-politikája eredményeképpen a versaillesi tükörteremben hirdettek ki a Párizst bombázó ágyúk dőreje kíséretében, nem volt sem demokratikus, sem valóban alkotmányos, sem pedig a szó igazi értelmében modern állam. Demokratikus hagyomány nélküli, katonai bürokratikus bonapartista monarchia volt, amely a burzsoáziával létrejött kompromisszumon alapult, megteremtette a gyors ipari fejlődéshez szükséges feltételeket, de amennyit csak lehetett, átmentett a feudalizmusból, mindenekelőtt a győzelemittas poroszság szellemét. Hogy A góthai program kritikája marxi szavaival éljünk, a II. Birodalom „nem egyéb, mint parlamenti formákkal szegélyezett, feudális elemekkel kevert, a burzsoáziától már befolyásolt, bürokratikus megácsolt, rendőrileg őrzött önkényuralom”.¹¹

A bismarcki-vilmosi Németországban teljes mértékben megnyilvánult az évszázados „német nyomorúság” minden ellentmondásossága: bevezették a parlamenti-demokratikus formákat (általános választójog stb.) a demokrácia tényleges tartalma nélkül, a katonai bürokratikus államapparátus mindenhatósága mellett; politikailag a porosz junkerek megszilárdították vezető szerepüket, de ugyanakkor gazdaságilag (különösen Kelet-Poroszországban) tisztán parazita réteggé váltak, amely mindinkább állami szubvenciókból tartotta fenn magát; példátlan gyors ütemű nehézipari fejlődés (a „német gazdasági csoda” első kiadása) következett be, amely azonban majdnem érintetlenül hagyta a technikailag elmaradott kisipari termelést és a széles kiterjedésű, bizonytalan gazdasági egzisztenciájú kisiparos, kézműves, kiskereskedő, bedolgozó stb. kispolgári réteget; a nehézipar mágnásai és a banktőke urai összefonódásából kialakult fináncotkés réteg gazdasági hatalmát és korlátlan igényeit tekintve csak az észak-amerikaival hasonlítható össze — egy számos feudális maradvánnyal terhelt országban; az állam párosította a munkásmozgalom erőszakos elnyomását (szocialistaellenes kivételes törvények stb.) a társadalombiztosítás és munkás törvényhozás paternalisztikus

¹¹ Marx—Engels Válogatott Művek, II. köt. 26. 1.

módszereivel; a szociáldemokrácia kiszélesítette táborát és befolyását — de egyidejűleg lemondott forradalmi marxista programjáról; az ország egy-egyesítésével kapcsolatos hazafias nacionalista hullám nemcsak nem apadt, de az 1870 utáni győzelmi mámorban a reakciós uralkodó osztályok szítására tovább fejlődött gondolkodás nélküli, embergyűlölő sovinizmusba. A századforduló körül kialakult német imperializmus, amely az erős, osztályfeletti állam apológiáján, a germán faj felsőbbrendűségének elméletén és a poroszság militarista szellemén alapult, a világ legagresszívebb imperializmusaként jelentkezett, fenyegetően követelte a világ újrafelosztását, Németország helyét „a nap alatt”. A II. Birodalom egész történetét betöltötte a mindinkább fokozódó sovinizta bacchanália; a német imperializmus uralkodó köreinek szélsőséges csoportjai, élükön a „Pángermán Szövetség”-gel a germán faj világmegváltó jövőjét és világaluralkodó szerepét hirdették. 1891-es kiáltványában a Pángermán Szövetség leszögezte: „Német kultúránk az emberiség szellemi életének ideális magva, és ezért a németiség érdekében tett minden lépés az emberiség egészét szolgálja.”¹²

Elsősorban ez a ragadozó német imperializmus a felelős az első világháború kirobbantásáért.

Németország történelmi fejlődésének atavisztikus, retrográd, eltorzított vonásai melegágyai lettek a különböző reakciós ideológiáknak, amelyek mindamellet, hogy tükrözték a kapitalizmus és az imperializmus világrendszerének fejlődésével felvetett általános problémákat, és rokonságban álltak más országokban kialakult hasonló elméletekkel, sajátosságosan német jelleget képviseltek. Már jóval 1914 előtt találkozhatunk Németországban azokkal a tanokkal, amelyek függetlenül szerzőik világnézetétől vagy tevékenységük más vonatkozásaitól, méltán a hitleri fasizmus ideológiai előfutárainak tekinthetők, amennyiben egy-egy fontos elemmel hozzájárultak a nemzeti szocializmus ideológiájának kialakulásához, előkészítették a talajt a hitleri diktatúra megteremtéséhez.

Mindezeket a német ideológiákat egy jellegzetes, alapvetően fontos közös vonás jellemzi: Németország történelmi múltjának éppen a legreakciósabb, legelmaradottabb, az ország elkésett történelmi fejlődéséből eredő oldalainak dicsőítése, abszolutizálása. Ezeket tartották a sajátosságos „német fejlődés” legértékesebb alkatrészeinek, ezek hozták létre szerintük a németiségnek azt a misztikus nemzeti szellemét, amely a germán világot már az ókortól kezdve elválasztotta szomszédaitól, amely szembenáll a nyugati racionalizmussal és a polgári demokratikus hagyományokkal. Ez a nemzeti szellem éppen immanenciája és a néplélek mélyében gyökerező forrásai által magasabbrendű, a régit és az újat harmonikus egységben szintetizáló társadalom megalkotására hivatott. Valóban, amint Marx megjegyezte, Németország „gondolkodásának elvontsága és fennhéjázása mindig lépést tartott valóságának egvoldalúságával és alantasságával”.¹³ Ezek a tanok már pre-fasiszta formájukban is egyértelműen a haladás gondolatával szállottak szembe, az uralkodó osztályok ideológiai fegyverei voltak a munkásmozgalom és a marxizmus ellen folytatott harcukban.

¹² *Golo Mann*: Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts. Frankfurt am Main. 1959. 502. l.

¹³ K. Marx és F. Engels Művei, I. köt. 384. l.

Az 1914 előtti germán ideológiákban minden különbözőség és ellentmondásosság ellenére néhány fő vezérelv figyelhető meg, amely azután legkifejezettebb formáját a náciizmusban érte el. Ezek között talán a legfontosabb a nacionalizmus, amelynek kialakulása a legszorosabban összefüggött Németország sajátos fejlődésével. A modern nyugat-európai országokban a nemzeti érzés, a hazafiság, a nacionalizmus a polgári forradalmak korában alakult végleg ki. Érzelmi keretük a nemzeti állam, ideológiai alapjuk a társadalmi szerződésről, a nép szuverenitásáról és szabad akaratnyilvánításáról szóló polgári forradalmi elméletek. A nemzetet az egységes állam és a közös történelmi fejlődés által meghatározott társadalmi közösségnek tekintette — tehát a modern polgári nacionalizmus kialakulásakor távol áll a fajelmélet, a fajok egyenlőtlenségének hirdetésétől. Ezzel szemben Németországban már a nacionalizmus első megjelenésétől, a XVIII. század végétől, a nemzet politikai fogalmát egy alapjában véve biológiai, faji értelmezés helyettesítette. Ennek fő oka a nemzeti egység hiánya, a polgári forradalom elmaradása és főleg, hogy a német nacionalizmus és az azt kifejező romantikus mozgalom — ellentétben a Lessing, Goethe és Schiller nevével összefüggő felvilágosodási irányzattal, a „Sturm und Drang” mozgalommal — mind jobban a francia forradalom, a felvilágosodás, a racionalizmus eszméjével szembeni reakciós visszahatásként, obskurantista, atavisztikus szellemű hagyományként fejlődött.

Ez a romantikus nacionalizmus, amely gyorsan lemondott kezdeti liberalizmusáról, fő hangsúlyát az irracionális legmélyebb, legsötétebb örvényére, a „néplélek” (Volksgeist) hagyományos közösségi ösztönére tette. A „nép” szó sem tudja adekvát módon tolmácsolni a „Volk” kifejezés illetően értelmezésének igazi misztikus tartalmát: dinamikus „természetes” csoportot értettek alatta, amelyet minden más csoporttól gyökeresen megkülönböztet az érzések, az ösztönök, a lelki világ közössége, amelynek alkotóképessége, mindenekelőtt kultúrát alkotó képessége éppen ösztönös közösségi szokásaiban, sajátos intuíciójában nyilvánul meg, függetlenül minden racionális törvénytől. A természethez közelálló, csak ösztöneire hallgató, élettől duzzadó egyén — a korai romantizmus központi alakja — a német biológiai nacionalizmus sémája szerint igazi helyét, biztonságát és civilizációt formáló szerepét a Volksgemeinschaftban, a misztikus, organikus egészet képező népi közösségben találja meg, amelynek elválaszthatatlan részévé válik, amely nem ismer osztály- vagy vallási különbségeket, mivel a néplélek egyedüli és igazi kifejezője. A francia forradalom által megfogalmazott egyenlőség és testvériség elvei a német reakciós romanticizmus szerint csak a Volksgemeinschafton belül érvényesülhettek, a szabadság pedig — és ez a germán ideológiák egyik alapköve lett — távolról sem egyéni szabadságot, hanem mindig és mindenkor csakis a germán népközösség nemzeti függetlenségét, hatalmát, uralkodó helyzetét jelentette.¹⁴

¹⁴ Kitűnően jellemezte a német „szabadságfogalmat” Thomas Mann: „A német szabadságfogalom mindig kifelé irányult, — azt a jogot értették alatta, hogy az ember német lehessen, csak német és semmi más . . . A dacos individualizmus kifelé, a világ felé, Európa és a civilizáció felé egyesült Németországban a rabság, a függőség és a sötét alávetettség megdöbbentő méretével. Ez az individualizmus harcos szolgálékúság volt, és a nemzeti szocializmus még jobban növelte az ellentétet a külső és belső szabadságvágy és a világnak egy olyan nép által rabszolga sorsba való taszításának gondolata között, amely nép otthon annyira rab volt, mint a német.

Miér kell a német szabadságvágnak mindig belső rabságban végződnie? Sőt

A német nacionalizmus fenti értelmezésének kialakulása megfigyelhető a romantikus iskola képviselőinek írásaiban. Alapkövét a herderi „kultúr-nacionalizmus”, a Volksgeist feltalálása rakta le. Herder és követői, Jakob Grimm és mások a nemzeti öntudat felkutatása során a múlthoz fordultak, széles körben tanulmányozták a német középkori mítoszokat, legendákat, népmeséket, népi szokásokat, hagyományokat. Nagyértékű munkáik, amelyek a modern tudományos filológiát alapozták meg, ugyanakkor tápot adtak a német nacionalizmus misztikus értelmezésének. Már Novalis életműve viszont a romanticizmus esztétikai felfogásával való szakítást, a francia forradalommal szembeni éles reakcióként jelentkező politikai romanticizmushoz való áttérést jelent. A racionalizmus, a felvilágosodás és a polgári forradalom eszméi ellen elkeseredett támadás, a germán múlt iránti misztikus nosztalgiája, a középkor idealizálása, a paternalisztikus és tekintélyuralmi rendszert megtestestítő organikus „népállam” apológiája — Novalis munkásságának mindezek az oldalai tovább fejlődtek a romantikus iskola más képviselőinél: Franz Baadernél, Adam Müllernél és különösen Friedrich Schlegelnél. Schlegel politikai kiindulópontja: „a rendhez való visszatérés” (Rückkehr zur Ordnung), értve ezen a feudális társadalmi rendszerhez való visszatérést. A középkor, a hithűség, a katolikus egyház és mindenekelőtt az elfajult római birodalmat eltemető germán barbárság világtörténelmi hivatásának felmagasztalása Schlegelnél és követőinél a németországi reakció érdekeit szolgálta, nagy szerepet játszott a burzsoázia forradalmi demokratikus hangulatának faji, sovíniszta világnézetű való elfajulásában.

A németországi reakciós romanticizmus távolról sem volt elszigetelt jelenség: nagy hatással voltak rá a felvilágosodás és a forradalom eszméi ellen indított konzervatív-klerikális offenzíva angol és francia ideológusai: Burke, de Maistre, Bonald, Chateaubriand — Németországban azonban, éppen sajátos történelmi fejlődése folytán a leghálásabbnak bizonyult a talaj e nézetek befogadására és továbbfejlesztésére. A XIX. századi romantikus történetírás a történelmi fejlődés egyetlen hathatós mozgató erejének a „népleket” tartotta, mindennemű kívülről jövő hatást károsnak és veszélyesnek ítélte, mivel csupán elterelheti az adott népet saját, a gondviselés által meghatározott fejlődési útjáról. Mindennemű racionális és általános emberi mércét elvetve csak a népnek a saját történelmi múltjában gyökerező „organikus” fejlődését tartotta reálisnak és lehetségesnek.

Tévedés lenne azt hinni, hogy ezek a masszív tudományos apparátussal és terjedelmes jegyzetekkel ellátott, nehezen érthető, tudós nyelven fogalmazott akadémikus művek alaptételei csupán a professzori körökben szokásos elvont teoretikus viták tárgyát képezték. Egyetemi katedrákról, iskolai órákon, a sajtó hasábjain, a különféle „hazafias” szervezetek előadásain ezek a gondolatok évtizedről-évtizedre zúdultak a németek fejére. A nép széles köreiből még nem voltak forgalomban — ez a feladat Hitlerre várt —, de nagy hatást gyakoroltak az értelmiség és a középrétegek nagy részére. Ez a hatás csak fokozódott a XIX. század végén, az ország gyors ipari fejlődésével kapcsolatban, amikor egyesült a modern ipari kapitalista társadalom jobboldali kritikájával, amely a kapitalizmust a német nép szelle-

miért kellett végül mindenki más szabadsága, sőt maga a szabadság ellen való merényletté válnia?” (Thomas Mann: Deutschland und die Deutschen. Gesammelte Werke, 12. köt. Berlin. 1955. 564—565. 1.)

métől, hagyományaitól idegennek tartotta, és fokozódott a középkori feudális germán társadalom nosztalgikus romantizálódása. A német reakciós romantikus nacionalizmus újból felvirágzott a századfordulón, különösen az ifjúsági mozgalomban, a Burschenschaftokban és elsősorban a Wandervogel mozgalomban. Ez utóbbi, amely a polgári ifjúság néhány nemzedékét formálta meg ideológiailag, kimondottan irracionális, antiliberális elveken alapult, célját az őstermészethez, a szabad egyéniséghez való visszatérésben, a középkori erényeknek, a germánság szellemének felkutatásában és felélesztésében látta.

Nem kétséges, hogy a biológiai, irracionális nacionalizmus e sajátos német formájának több évtizeden át való széles propagálása előkészítette a német népet a fasizmus embergyűlölő elméleteinek befogadására. Erre figyelmeztette honfitársait 1930-ban, Hitler hatalomrajutása előestéjén Thomas Mann, a XX. századi német kultúra legnagyobb képviselője: „Talán merésznek tűnik napjaink radikális nacionalizmusát egy romantizáló filozófia eszméjével kapcsolatba hozni, mégis van ilyen összefüggés, és azok számára, akik a dolgok közti összefüggések megértésére és mélyebb megvizsgálására törekednek, ez az összefüggés felismerhetővé is válik. Ahhoz, . . . hogy egy politikai mozgalmat, például a nemzeti szocializmust, amelyről most szó van, a szellemi oldalról megerősítsünk, már kell egy bizonyos, az akadémiai-professzori körökből merített filológus-ideológia, germanista-romantika és az északi népekbe vetett hit, amely a misztikus jószándék és az öntelt otrombaság nyelvezetén olyan bemagolnivaló szavakat tukmál rá az 1930-as németekre, mint faji, népi, szövetségi, hősi és a mozgalomhoz csatolja a lelkendező szakbarbárságot . . .”¹⁵ Tizenöt évvel később, a hitleri ezeréves Reich mérlegét felállítva, Thomas Mann már kimondhatta végső ítéletét a reakciós romanticizmus felett: „Egy nyomorúságos tömegszínpalánra lesüllyedve, egy Hitler színvonalára, a német romanticizmus hiszterikus barbárságba süllyedt, a gőg és a gátlatok mámorába, amely most egy nemzeti katasztrófában, egy soha nem látott fizikai és lelki összeomlásban borzalmas véget ér.”¹⁶

A reakciós romantikusok germán nacionalizmusa mellett témánk szempontjából fontos felfigyelni a XIX. századi reakciós német ideológiák másik szembevetendő vonására: az erőszak és a háború dicsőítésére, az erős állam, az erős akarat idealizálására, az emberfeletti tulajdonságokkal rendelkező vezér várására. Ez kétségtelenül szoros összefüggésben állt a biológiai nacionalizmus fejlődésével, azonban nem feltétlenül azonos vele, forrásaiban sem. Tény, hogy a német társadalmi fejlődés folyamán a legnagyobb befolyásuk mindig az „erőszak prófétái”-nak volt. Nemcsak államférfiakra, II. Frigyesre, Bismarckra gondolunk, hanem számos, a legkülönbözőbb elméleti platformon álló ideológusra, akiket ez a vonás egyesített: Luthertől, Novalistól, Fichtetől — Hegelen, Treitschkén, Rankén, Paul de Lagardeon, Chamberlainen keresztül egészen Stephan Georgeig, Spenglerig, Moeller van den Bruckig. A XIX. század folyamán ez a vonal mindinkább dominálóvá vált a német burzsoázia ideológiájában, ami összefüggött a poroszság győzelmével, a nemzeti egység „Machtpolitik”-eszközeivel, katonai úton való megteremtésé-

¹⁵ *Thomas Mann* : Deutsche Ansprache. Ein Appell an die Vernunft. Gesammelte Werke. 12. köt. 541. l.

¹⁶ *Thomas Mann* : Deutschland und die Deutschen. Uo. 574. l.

vel, a polgári liberalizmus vereségével és a burzsoáziának a porosz katonai állam oldalára való átállásával, valamint azzal is, hogy Németországban jobban sikerült, mint bárhol másutt, bevetni az állam osztályfelettségéről, függetlenségéről szóló elméletet.

Mindez rendkívül világosan megnyilvánult például a II. Birodalom hivatalos történetírójának, Heinrich von Treitschke írásaiban. Terjedelmes műveiben Treitschke céltudatosan propagálta Poroszország katonai szellemét és agresszív vezetését, az erős akaratú vezető egyéniségek szerepét, a politikai szabadságnak külpolitikai sikerek érdekében történő korlátozását, a hatalmas állam gondolatát (*Machtstaatsgedanke*), az erőszakot és a háborút: „Háború nélkül egyetlen állam sem létezhet. Minden állam, amelyről tudunk, háborúban keletkezett és elsődleges és alapvető feladata marad tagjainak fegyveres erővel történő megvédése. Ezért háború mindig lesz az emberiség történelmének végéig.”¹⁷

A poroszság katonai szellemének, a háborúnak és a hatalmas államnak dicsőítése Treitschkénel és másoknál lényegében a konzervatív tekintélyuralmi hagyomány megnyilvánulása volt a XVIII–XIX. századi demokratikus-liberális, internacionalista, szocialista elvekkel és mozgalmakkal szemben. Azonban az erőszak, a háború és a barbárság felmagasztalása nemcsak a konzervatív porosz hagyományban öltött testet: ezzel párhuzamosan találkozunk Németországban nem kevésbé reakciós, az irracionális musban gyökerező, alapjában nihilista, az erkölcs és a gondolkodás minden elfogadott formájával szembe forduló szélsőséges ideológiai irányzattal. Első nagy képviselője az értelmet tagadó, a „vak akarat” elsődlegességét hirdető Schopenhauer. Nietzschénél ez átfogó világnézetté fejlődött, amelybe belevegyültek hagyományos porosz elemek és az akkor befolyásossá vált szociáldarwinizmus is. Nietzsche, a „hatalomra törő akarat” (*Wille zur Macht*) prófétája, a porosz katonai állam dicsőítéséből, a fajok örök egyenlőtlenségének elméletéből (amelyben azonban az árja fajnak még nem tulajdonított különös jelentőséget), az emberiséget megmentő barbárság és bestialitás felmagasztalásából kiindulva, egy olyan ideális társadalmat vázolt fel, amelyben méltán a hitleri Reich prototípusát láthatjuk: a „hatalomra törő akarat”-ot megtestesítő „szőke bestia” meghódítja a tömeget, megörökíti az emberiségnek urakra és rabszolgákra való felosztását, amikor is a biológiai szelekció segítségével létrejön az emberfeletti emberekből álló új elit, amely örökké uralkodni fog a terrorizált, idomított rabszolgák nyájára, az emberiség nagy többsége felett. Látomása realitásában nem kételkedett: „A mostani európainak látványa sok reményt támaszt bennem: kialakul itt egy merész uralkodó faj, egy nagyon értelmes nyájtömeg széles alapján... A rothadt uralkodó rendek megrontották az uralkodó képét. Az »állam«, mint ítélező, gyávaság, mert hiányzik a *nagy ember*, aki mértékül szolgálhat. Végül oly nagy lesz a bizonytalanság, hogy az emberek *minden* akaratérő előtt, amely parancsol, a porba hullanak.”¹⁸

Kérdéses, vajon felismerte volna-e Nietzsche a kis műveltségű, jelentéktelen külsejű szürke plebejus Hitlerben az arisztokratikus világmegegyelő nagy embert, ahhoz azonban kétség nem fér, hogy tanai rendkívül nagy hatással voltak a nemzeti szocializmus elméletére és gyakorlatára. Hitler

¹⁷ Heinrich von Treitschke : Politik. I. köt. Leipzig. 1897. 61. l.

¹⁸ Idézi Lukács György : Az ész trónfosztása. Bpest. 1954. 270–271. l.

Nietzschét — Wagner, Lagarde és Chamberlain mellett — hivatalosan mozgalmá egyik előfutárának tekintette, a Mein Kampf sok oldala nem egyéb Nietzsche tételeinek lapos, primitív összefoglalásánál. Joggal írhatta 1937-ben Alfred Bäumler, a nácipárt egyik fémmjelzett teoretikusa: „Amikor ma a német ifjúságot látjuk menetelni a horogkereszt alatt, gondolatunk visszamegy Nietzsche »Unzeitgemässe Betrachtungen«-jére, amelyben először idézte fel ezt az ifjúságot . . . És amikor ennek az ifjúságnak odakiáltjuk: Heil Hitler!, egyidejűleg ugyanezzel a felkiáltással üdvözöljük Friedrich Nietzschét is.”¹⁹

A XIX. századi Németország reakciós elméleteinek szintézisét először Paul de Lagardenál találjuk meg. A különböző szélsőjobboldali, ultranacionalista, antiszemita „népi” (völkisch) mozgalmakra és ideológiákra gyakorolt hatását, amely az 1870-es évektől állandóan fokozódva a századforduló körül és a weimari köztársaság idején érte el tetőfokát, nem lehet túlbecsülni. Szembefordulva Németország kapitalista fejlődésével, élesen bírálva Bismarckot, mindenekelőtt Klein-Deutschland politikája miatt, Lagarde a német nép nemzeti-faji, lelki újjáéledését hirdette, amely új birodalmat hoz létre, és új vallást teremt a zsidó elemektől megtisztított kereszténység és egyes pogány germán elemek egyesítéséből. Hitlert megelőzve Lagarde az államot pusztán szükséges adminisztratív gépezetnek tekintette, a germán történelmi misszió hordozója kizárólag a népi akaratot megtestesítő misztikus lelki egység, a nemzet. A nép csak akkor válhat igazi nemzetté és teremtheti meg az egységes, osztály- és pártharcoktól mentes Volksgemeinschaftot, ha egységesen vállalja isteni küldetését. A német nemzeti megújulás lagardei programjával az európai népeknek módjukban volt közelebb-ről megismerkedni fél évszázaddal a szerző halála után: mindenekelőtt a zsidók, valamint a haladó gondolkozásúak kegyetlen fizikai kiirtása;²⁰ a hódító háború mint a germán szellem legmagasabb megnyilvánulásának szentesítése; Közép-Európa egyesítése egy új Gross-Deutschlandban és Ausztria szláv lakosságú területeinek germán gyarmatosítása; ezután Kelet-Európa és a Balkán egész területének meghódítása és gyarmatosítása; a germán faj fő ellenségének, Oroszországnak szétrombolása, ami elengedhetetlen az élettér-probléma megoldásához. E magasztos célok eléréséhez azonban a német népnek mindenekelőtt vezérre, Führerre van szüksége: „Csak egyetlen férfiú tiszta, erős, valódi uralkodói akarata segíthet rajtunk, nem pedig a parlament, a törvények vagy erőtlen egyének becsvágya.”²¹

Innen már csak egy lépés Hitlerig, és ezt a lépést Houston Stewart Chamberlain tette meg. Chamberlain azonban, ez az elnémetesedett angol, aki házasságával — Wagner Richard leányát vette el — és egész elméleti tevékenységével igyekezett túlkompenzálni származását, mégsem tekintette magát a „tudományos” fajelmélet feltalálójának. Ez a megtisztelő cím a francia Gobineaut illeti. (A fajelmélet kidolgozása — valóban nemzet-

¹⁹ Idézi: *Elisabeth Wiskemann*: The Rome—Berlin Axis. London, 1949. 341. l. Egyik találkozásuk alkalmából Hitler értékes ajándékként Nietzsche összes műveinek luxuskiadását adományozta Mussolininak.

²⁰ 1944-ben, a zsidókérdés „végleges megoldása” idején a Wehrmacht katonái között szétesztették Lagardenak a zsidóság megsemmisítését követelő cikkeinek új kiadását. (*Fritz Stern*: The politics of cultural despair. Berkeley. 1961. 63. l.)

²¹ *Paul de Lagarde*: Die Religion der Zukunft. Deutsche Schriften. München. 1937. 286. l.

közi alkotás, de csak Németországban vert igazán gyökeret.) 1853—55-ben megjelent „Essai sur l'inégalité des races humaines” című munkájában Gobineau „bebizonyította”, hogy az emberiség különböző fajokra oszlik, amelyek közül egyesek törvényszerűen felsőbbrendűek, hogy nagyobb fokú vérkeveredés elkerülhetetlenül faji degenerációhoz és következésképp kulturális és politikai elfajuláshoz vezet, és végül, hogy a magasabbrendű fehérbőrű fajok között is a legmagasabbrendű az árja faj, valamennyi eddigi civilizáció megteremtője. Ezt a felfedezést fejlesztette tovább Chamberlain „Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts” c. főművében, amelyben nem a XIX. század, hanem a náci fajelmélet alapjait fogalmazta meg. Chamberlainre nagy hatással volt a szociáldarwinizmus, a természetes kiválasztás darwini tanításának az emberi társadalomra való alkalmazása. Nála már a faj a társadalmi fejlődés egyetlen tényezője, az emberiség történelme a fajok szüntelen harca, amelyből ki van rekesztve minden társadalmi mozzanat.

Chamberlain jobban a központba állította a zsidókérdést, mint Gobineau vagy Lagarde. Művében az antiszemitizmus addig legmagasabb fokára hágott, pedig az már a középkor óta a német élet állandó jelensége volt. Adózott az antiszemitizmusnak majdnem minden német gondolkodó (a kevés kivétel közt van Lessing, Goethe, Schelling és Hegel), s 1813 óta mind nagyobb politikai szerepet játszott. Chamberlain gondolatmenete elég egyszerű: az ókor hármass örökségét — a görög művészetet és filozófiát, a római jogot és Krisztus egyéniségét — hárman örökölték: két tiszta faj, a germán és a zsidó, valamint a mediterrán „népi káosz” (Völkerchaos). Közülük csak a germánok érdemelték ki az örökséget, de fellépésük késése miatt már eltorzított formában kapták meg két vetélytársukon keresztül, akik mindent, amihez hozzányúlhatnak, megfertőznek. Az egész korai középkort kitöltő faji háború során a germánok fokozatosan kiharcolták örökségüket a bitorlók kezéből, és a XIII. századtól kezdve az új, megtisztult faj hozzákezdett egy új civilizáció felépítéséhez. A germán faj a kultúra egyetlen hordozója, az emberiség többi részei nem képesek kultúrát fejleszteni, és így nincs is létjogosultságuk. A történelem végcélja: a zsidóság kiirtása és a teljesen tiszta uralkodó faj megteremtése.

Chamberlain embergyűlölő könyvét, amely szembeszállt az emberiség és így a német nép minden haladó hagyományával, a legsötétebb misztikus, obskurantista szellem hatja át. Nietzschét követve az objektív igazság felismerésén alapuló racionális gondolkodást a mítosszal helyettesíti. Szerinte minden gondolkodás mítikus jellegű, az ember megalkotja a saját mítoszáit. Chamberlain „mítoszelmélete” már egyenesen vezet Hitlerhez és Rosenberg „XX. század mítoszá”-hoz.

Chamberlain lázálma nagy hatást gyakorolt a germán világalom megteremtésére vágyó II. Birodalom agresszív uralkodó köreire. Rajongói közé tartozott Vilmos császár is, aki elmélyülten tanulmányozta a „mester” művét és éveken keresztül intenzív levelezést folytatott vele. Az első világháborús vereség visszavonhatatlanul megingatta Chamberlain hitét koronás tanítványában. Kétségbeesése azonban nem tartott sokáig. Élete alkonyán, 1923-ban találkozott Bayreuthban Hitlerrel, és másnap lekes levelet küldött a fiatal nácipárt vezéréhez: „Hatalmas feladatok várnak Önre. A németiségbe vetett hitem egy percig sem ingadozott, de reménykedésem, bevallom, mélypontra jutott. Ön egycsapásra átváltoztatta lelkiállapotomat. Az a tény, hogy a legnagyobb szükség órájában Németország egy Hitlert szül magának,

bizonyítja életerejét, úgyszintén azok a hatások, amelyek belőle áradnak, mert ez a kettő — szellemiség és hatás — össze van kapcsolva . . .”²² A XIX. századbéli német faji bestialitás átnyújtotta a stafétabotot az új nemzedéknek, melynek teljesítményei legmerészebb vágyálmait is túlszárnyalták.

Hitler eredetisége nem világnézeti téren nyilvánult meg — bőven meríthetett és merített is a már készen levő különböző reakciós ideológiákból —, hanem abban, hogy azokat kivitte az utcára, a tömegek közé, és felhasználva a rendkívül alkalmas társadalmi és politikai helyzetet, erős politikai tömegmozgalmat kovácsolt össze. A biológiai sovinizmus, az erőszak idealizálása, bármennyire fontos alkotóelemei is voltak a náci ideológiának, mégsem bizonyultak volna elegendőnek a cél eléréséhez, ha nem párosulnak radikális áforradalmi szociális demagógiával, amely egy sajátos „nemzeti szocializmus” felépítését tűzte ki programjául. Ezen a téren sem kellett azonban ideológiai ugart feltörni: a sajátságosan német, az ország fejlődésének legmaradibb oldalait eszményesítő tanok szerzői már régen körvonalazták a különlegesen német, helyesebben porosz „szocializmust”. Ez lényegében nem volt egyéb, mint a porosz „osztályfeletti” katonai bürokratikus államnak és az általa kitenyészített erényeknek szocializmussá való átkeresztelése. A „porosz szocializmus” teoretikusai szerint mindegyik népnek megvan a maga sajátos szocializmusa. Ezek között az egyetlen igazi szocializmus a porosz-német, amely nem proletár, nem internacionalista, nem egyenlősítő, nem materialista, hanem a nemzet misztikus, tökéletes egységéből származik, felülemelkedik a tulajdon és a tulajdontalanság, a tőke és a munkaerő, a város és a falu fogalmain, a gazdasági élet új szellemi értelmezését testesíti meg. A „porosz szocializmus” — apologétái szerint — szigorúan hierarchikus, fegyelmezett, katonai szellemtől áthatott, célja a német nép létfeltételeinek javítása a mindenható állam révén. Alapja a termelőerők magántulajdona, a magántulajdon joga azonban csak a közösség iránti teljes felelősségtudat szellemében, az állam szolgálatában és az államhatalom utasításai alapján alkalmazható. Az egyén önként a közérdek alá rendeli érdekeit, sőt azonosítja azokat az államéval, a tőkések és a munkásosztály érdekei összefonódnak egy, az államnak alárendelt korporatív rendszerbe, melynek feladata az autarchikus hadigazdálkodás felépítése.

A „porosz szocializmus” gondolata — vagyis a porosz katonai állam legvisszataszítóbb oldalainak idealizálása és továbbfejlesztése — már a XIX. század elején jelentkezett, Friedrich List írásaiban, aki megpróbálta szintetizálni a germán faj felsőbbrendűségének elméletét a poroszság ideológiájával és a munkásosztályt organikusán magába foglaló államkapitalista rendszer gondolatával, majd Adolph Wagner és mások továbbfejlesztették.

Igazi virágzását a „porosz szocializmus” koncepciója az első világháború éveiben érte el. A háború idején, különösen az 1916–18-as katonai diktatúra alatt a gazdasági élet állami irányítása és közvetlen szervezése Németországban addig sohasem látott méreteket öltött. Lényegében ekkor megtörtént az első kísérlet a magántőkének és a katonai államnak az állami hadimonopolisztikus kapitalizmus rendszerébe való egyesítésére. Ez lett a „porosz szocializmus” eszményképe, e rendszer egyik szervezője pedig, Walther Rathenau — a korporatív Volksstaat teoretikusa.

²² Idézi: *William L. Shirer* : *The Rise and Fall of the Third Reich*. London 1961. 109. l.

A „porosz szocializmus” elméletét legrészletesebben Spengler „Preussentum und Sozialismus” és Sombart „Deutscher Sozialismus” című könyvei tartalmazzák. (Moeller van den Bruck nézeteiről később lesz szó.) Spengler az „igazi” szocializmussal, az I. Frigyes Vilmos alapította és a hierarchikus elven, a kötelességtudáson, a fegyelmen és a munkán alapuló, a nép egészét összefoglaló bürokratikus „porosz szocializmus”-sal szembeállította Angliát, amely a személyi függetlenséget és az individualizmust testesítette meg, szemben Poroszország szocializmusával és személyek feletti közösségével. Sombart hangsúlyozta, hogy nem egy proletár rendszerről, hanem a nemzet keretein belül az egész lakosságot összefoglaló szocializmusról van szó, ahol az élet legkisebb részletét is szabályozza egy szigorú hierarchikus rendszer. Ezt fejlesztette tovább a nyíltan fasisztává vált Ernst Jünger, aki az „elemi erő”-t képviselő munkás szerepét hangsúlyozza a „porosz szocializmus”-ban a polgárság halott világával szemben.²³

A „porosz szocializmus” gondolatáról beszélve nem hagyhatjuk figyelmen kívül az attól függetlenül fejlődő, de az eklektikus náci világnézetben vele összefonódó „szociálimperializmus”-t, vagyis a szociális kérdésnek imperialista háború és hódítások révén való megoldását kereső elméletet. Ez távolról sem sajátosan német irányzat: exponensei között találjuk a „demokratikus”, a munkásosztályon alapuló gvarmatosítást hirdető Disraelit, Joseph Chamberlaint és Cecil Rhodest. A fasiszmus olasz és német válfajának ideológiája szempontjából azonban talán a legfontosabb az olasz Nemzeti Párt vezérének, Enrico Corradininak az első világháború előtti agitációja. Corradini szerint az osztályharc nem osztályok, hanem nemzetek közt érvényesül. A proletariátus és a burzsoázia közötti osztályharc tényleges megnyilvánulása az olyan nincstelen, proletár országok, mint Olaszország harca a szomszédos burzsoá, plutokrata nemzetekkel. Az efféle „szociálimperializmus” természetszerűen sok hívet talált Németországban, ahol hasonló nézetekkel nemcsak a polgár Friedrich Naumann-nál, hanem a jobboldali szociáldemokratáknál, Heinrich Cunownál és Alexander Parvus-Helphandnál is találkozunk.

A „porosz szocializmus” és a „szociálimperializmus” eszméi kétségtelenül termékennyé tették azt a földet, amelyen később a nemzeti szocia-

²³ Az „igazi” vagy német szocializmus mély tartalmi elemzését és megsemmisítő kritikáját Marx és Engels adták a Kommunista Kiáltványban, s az mit sem veszített értékéből azáltal, hogy 75 évvel a spengleri—sombarti elmefuttatások előtt jelent meg. A marxizmus alapítói rámutattak arra, hogy a német „igazi szocializmus” elméletének hordozója az ország ipari fejlődésétől rettegő német kispolgár, aki „büszke volt rá, hogy legyúrta a »francia egyoldalúságot«, hogy a valóságos szükséglet helyett az igazság szükségletét, a proletár érdeke helyett az emberi lény érdekét, az általános ember érdekét képviselte, az emberét, aki nem tartozik osztályhoz, aki egyáltalán nincs meg a valóságban, aki csak a filozófiai képzelet ködfelhőiben él . . .

Az »igazi« szocializmus számára tehát megjött a várvavárt alkalom arra, hogy a politikai mozgalommal szembeszegezze szocialista követeléseit, hogy a hagyományos átkokkal sújtsa a liberalizmust, a képviselői államot, a polgári konkurenciát, a polgári sajtószabadságot, a polgári jogot, a polgári szabadságot és egyenlőséget és a néptömegeknek azt prédikálja, hogy ennél a polgári mozgalomnál nincs mit nyernie, sőt inkább mindent elveszíthet . . .

Az »igazi szocializmus« a német nemzetet a normális nemzetnek és a német nyárspolgárt a normál embernek kiáltotta ki. A német nyárspolgár minden hitványságának rejtett, magasabb, szocialista értelmet tulajdonított, amely megvilágításban ez a hitványság éppen az ellenkezőjét jelentette . . .” (Marx—Engels. Válogatott Művek I. köt. Bpest. 1949. 35—36. l.)

lizmus mérgezett gyümölcse oly gazdag aratást adott. A náciizmus genezise szempontjából azonban sokkal fontosabb egy olyan politikai mozgalom, amely ezektől függetlenül, a német világ perifériáján, Ausztriában alakult ki a századfordulón: dr. Karl Lueger bécsi főpolgármester Keresztényszocialista Pártja, amelynek tevékenysége kitörölhetetlen hatást gyakorolt a bécsi éjjeli menedékhelyek lakójára, a bukott festőművészre, Hitler Adolfra. Az osztrák fővárosban akkoriban két szélsőségesen reakciós politikai mozgalommal ismerkedhetett meg: Lueger pártjával és a Schoenerer-féle Nagynémet Párttal. Hitler egyértelmű politikai rokonszenvvel a nagynémet egységet követelő, élesen antiszemita, faji programú Schoenerer-mozgalom felé fordult. Már ekkor felfigyelt azonban a Nagynémet Párt sarkalatos gyengeségére, amely valamennyi akkori német reakciós politikai pártot jellemzett: közömbösséget tanúsított a mind égetőbbé váló szociális kérdéssel szemben, és kizárólag a polgárság felé fordult. Így eredménytelenségre volt ítélve. A Mein Kampfban Hitler levonta a tanulságot: „Mindaz, amit ez a nagynémet férfi végiggondolt, elméletileg helyes volt, de hiányzott belőle az erő és a megértés ahhoz, hogy ezt az elméleti felismerést a tömegek számára hozzáférhetővé tegye, nem tudta olyan formába öltöztetni, hogy a széles néptömegek számára megérthetővé váljék... Egy világnézetnek azonban csak akkor van kilátása a győzelemre, ha a nagytömegek vállalják az új tanok képviselését és az elkerülhetetlen harcot. Az alacsonyabb néprétegek jelentőségének és értékének félreismeréséből fakadt azután Schoenerernél a szociális kérdés teljesen elégtelen felfogása... Minthogy Schoenerer és követői elsősorban a polgári rétegekhez fordultak, az eredmény csak nagyon gyenge és szegényes lehetett.”²⁴

A XX. századi reakciós tömegmozgalmak politikai taktikájának ezt az alapvető szabályát jól felfogta Schoenerer vetélytársa, Karl Lueger, aki Hitler számára élete végéig a politikai vezér mintaképe maradt. Féktelen szociális demagógiájával, radikális plutokrataellenes jelszavaival, antiszemitizmusával Lueger megszerezte Bécs legnépesebb rétegének, a kispolgárságnak és a lumpenproletariátusnak feltétlen támogatását, olyannyira, hogy 1907 után pártja a parlament legnépesebb frakciójává vált. Hitler Lueger programjával sok lényeges vonatkozásban nem értett egyet — az ugyanis támogatta a katolikus egyházat, a monarchia integritását védte, ellenezte a nagynémet egységet, a zsidóságot vallási, nem pedig faji alapon támadta — ellenben taktikájáról csak a legnagyobb elragadtatással nyilatkozott. Lueger tevékenységéből Hitler két alapvető fontosságú tanulságot vont le. Az egyik: „Pontosan megértette, hogy a polgárság felső rétegeinek politikai küzdőképessége manapság nagyon csekély és nem elegendő egy új nagy mozgalom győzelmének kiharcolásához. Politikai pártját tehát elsősorban a létében fenyegetett középosztályra alapozta, és ezzel csak nagyon nehezen eltántorítható, áldozatkész, kitartóan harcoló híveket szerzett magának... A győzelemhez szükség van a nagytömegek gyermekeire. Egyedül a nép fiaiban él a véres küzdelem megvívásához szükséges elszántság és kitartás.”²⁵ A másik tanulság: „Hajlott minden meglévő hatalmi eszköz felhasználására, igyekezett a fennálló hatalmi intézményeket a maga számára megnyerni, hogy

²⁴ Mein Kampf. 107—110. l.

²⁵ Uo. 108—112. l.

ezekből a régi erőforrásokból a mozgalom számára minél többet meríthessen.”²⁶

Hitler alapkövetkeztetése Lueger és Schoenerer mozgalmainak összehasonlításából: egyesíteni kell a nagynémet faji ideológiát a szociális demagógiával és a kispolgárságon és a deklasszált elemeken épülő tömegmozgalommal; továbbá, ebből kiindulva lesni az alkalmas pillanatot a „régierőforrásokkal” való szövetség megkötésére, hogy „a fennálló hatalmi intézményeket” a maga számára meg tudja nyerni.

Lueger keresztényszocialista mozgalma sok tekintetben a hitleri nemzeti szocializmus elődjét képezte. A tőkés társadalom reakciós luegeri bírálata azonban csupán periferikus, rendkívül felszínes és vulgáris megnyilvánulásának tekinthető annak a meglehetősen széles jobboldali antikapitalista ideológiai irányzatnak, amely az európai kapitalizmus gyors fejlődésével párhuzamosan nőtt és fejlődött, és a századforduló körül a vilmosi Németországban csúcsosodott ki.

A kapitalizmus e kritikáját annyiban lehet egységes irányzatként, jobboldali, sőt különösen később, reakciós kritikaként elemezni, amennyiben képviselőit — az állásfoglalásaik közötti alapvető különbségek ellenére is — egyesítette az elkerülhetetlen történelmi fejlődéssel szembeni tiltakozás, a múlthoz való visszafordulás, a visszahozhatatlanul eltűnt állapotok romantizálása és a visszahozásuk lehetőségéről táplált hit. Ez a tendencia eredetileg az ipari forradalom és a kapitalista rendszer által kiváltott leírhatatlan tömegszenvedés feletti jogos felháborodás szüleményeként keletkezett (Angliában például Blake és Coleridge műveiben), majd a kisárutermelés (Sismondi, Proudhon) és a feudális középkor (Carlyle, Ruskin) dicsőítésévé fejlődött. A XIX. század közepétől kezdve, a tudományos szocializmus megjelenése után ez az antikapitalista kritika — bár a továbbiakban is számos helytálló megállapítást tartalmazott — mindinkább a modern társadalom minden jelenségének, magának a haladásnak a negációjává, a múlt jövőbe való fordításának elméletévé vált. A kapitalista gépi termeléssel a kisárutermelést, sőt a terménygazdálkodást, a polgári liberalizmussal a tekintélyuralmat és a hierarchiát, a polgári demokráciával a rendi államot, a racionalizmussal az irracionalizmust és a misztikát állították szembe. Mivel a szocializmusban pusztán a kapitalizmus továbbfejlődését látták, mind élesebben szocialista-ellenes irányt vettek. Ezek a hangulatok táptalajukat elsősorban a kapitalizmus által egzisztenciálisan legjobban fenyegetett kispolgárság, kisiparosság stb. körében találták. A XIX. század végén és a XX. század elején a kapitalizmus jobboldali kritikája már olyan teoretikusokat ihletett meg, akiket — mindegyiket a maga módján — joggal a fasizmus elméleti előfutárainak tekinthetünk: Franciaországban a szindikalista Georges Sorel, a nacionalista Auguste Barrès, a monarchista Charles Maurras, Olaszországban Enrico Corradini és Gabriele D’Annunzio stb. tartoznak ide.

A világháborúba rohanó tőkés Európában az osztályellentétek kiéleződése, a munkásmozgalom növekedése, a kapitalizmus általános válsága érlelődésének hatására ezek az eredetileg kapitalista-ellenes, reakciós ideológiák mindinkább tért hódítottak a burzsoázia körében. Németországban a sajátosságosan eltorzított fejlődés, a polgári forradalom elmaradása, a kapitalizmus késői, de annál rohamosabb fejlődése, a II. Birodalom súlyos gazdasági, társa-

²⁶ Uo. 108. l.

dalmi, politikai ellentmondásai megteremtették azt a talajt, amelyen a konzervatív antikapitalizmus találkozhatott a reakció „hagyományos” elméleteivel: a romantikus, biológiai nacionalizmussal, a fajelmélettel, az állam, a hódítás és az erőszak felmagasztalásával, a talajtalan nihilizmussal, a „porosz szocializmus”-sal és a „szociálimperializmus”-sal. Az első világháború előtti német intellektuális jobboldalt mindinkább a modern liberális nyugati kapitalista társadalom ellenes hangulat jellemezte, amely a kapitalizmus kritikáját a szélsőséges nacionalizmussal egyesítette, a nyugati demokráciák „külsőleges szabadságával” szembeállította a germánok „belső lelki szabadságát”, a modern liberális kapitalista életmóddal, a racionalizmussal és a felvilágosodással szembeállította a német nép „szellem”-ét, idealizálta középkori farszi hagyományait és erényeit, „különös fejlődés”-ét, amely a kapitalista társadalomnál magasabbrendű kivezető utat tud mutatni a demokrácia ellentmondásából.

E világnézet kialakulására a legnagyobb hatást Nietzsche mellett kétségtelenül az abban az időben rendkívül népszerű Dosztojevszkij gyakorolta (különösen „A nagyváros homályából”, „Az ördögök” és „A Karamozov testvérek” c. műveivel). Dosztojevszkij miszticizmusa és irracionálizmusa, mély pesszimizmusa az emberiség jövőjét illetően, haladásellenessége, a kapitalizmus, a nyugati demokrácia és a materializmus elleni támadása, a szocializmus iránti izzó gyűlölete, befelé fordulása, a szenvedés és az önmegalázás kultusza — a titáni zseni megrendítő erővel tolmácsolt világnézete mély nyomot hagyott a XX. század elejei Németország intellektuális életében.

Mindez igen plasztikusan megnyilvánult abban az áramlatban, amelyet Deutsche Bewegung gyűjtőnévvel szoktak megjelölni, és amelynek talán legjellegzetesebb képviselője Moeller van den Bruck.

Moeller van den Bruck — Dosztojevszkij német fordítója — műveiben Lagarde nyomdokaiban haladva szintetizált minden Hitler előtti reakciós német ideológiát és domináló teoretikusa lett annak a „konzervatív forradalom”-nak, amelyet maga nevezett el így. Moeller szerint az emberiség egyetlen megmaradt értéke a létért folytatott harc, amely minden fejlődés kizárólagos mozgató ereje, ideálja a „hősi élet”, melynek legmagasabb megnyilvánulása a háború. A faji nacionalizmusból kiindulva, a világ népeit három kategóriára osztotta: kiüregedettekre (angol, francia, spanyol), embrionális állapotban levőkre (orosz, amerikai) és az élet uraira — az ifjú népekre, melyekhez kizárólag a németeket sorolta. Németország feladata Európa feletti uralmának megteremtése és a Gesamtdeutschland megalapítása. Dicsőítette az „ősi porosz erények”-et: a fegyelmezettséget, az aszketizmust, az engedelmességet, az egyén érdekének a köz érdeke alá való rendelését. A jövő „germán szocializmus”-át, amely nem osztályszocializmus, hanem „népi szocializmus” lesz, ezekre a hagyományokra gondolta építeni.

Mindez mély miszticizmussal és a pusztá rombolást dicsőítő talajtalan nihilizmussal párosult. A háború elvesztése után írt következő soraiból világosan kitűnik a fasizmussal való szoros rokonsága, mégha hitlerék ezt nem is igen ismerték el: „Megsemmisítésünk olyan lehetőségeket rejt magában, amelyeket ellenségeink sohasem tételeztek volna fel. Az olyan élet titokzatosságát hordozza magában, amelyben az embereknek már nincs többé veszténivalójuk, amikor egy nép már csak ilyen egyénekből áll... Feladatunk: lehetetlenné tenni a világ megbékélését. Hivatásunk: lelkileg ingerelni a kényelemben élőket. És csodánk akkor következik be, amikor népünk,

amelynek tudomására adták, hogy semmisítse meg magát, ebből a forradalmi öngyilkosságból megteremti politikai újjászületésünket.”²⁷

Legfontosabb műve az 1923-ban megjelent „Das Dritte Reich”, amelynek címe megadta a nácik egyik fő jelszavát. Már első soraiban leszögezte: „Egy háborút el lehet veszíteni. A legszerencsétlenebb háború sem helyrehozhatatlan. A legsúlyosabb béke sem végleges. De egy forradalmat meg kell vívnunk.”²⁸ Milyen legyen ez a forradalom? Semmiképp sem szocialista a marxista értelemben — hiszen a marxista szocializmust a zsidók találták ki. Proletárforradalom sem lehet, mivel a proletariátus szerinte nem is ténylegesen létező kategória, hanem pusztán egy mesterséges osztályöntudat képződménye. Ellenkezőleg, egyik fő feladata lenne a proletariátus visszatérítése a nemzet soraiba, a nemzettel való kibékítése. A háború meggyőzően bebizonyította, hogy a „tőkés” és a „proletár” fogalmak nem osztályokra, hanem nemzetekre vonatkoznak.

A moelleri „konzervatív forradalom” ugyan egy szocialista társadalom felépítését tűzte ki célul, de — mivel „minden népnek megvan a maga szocializmusa”²⁹ — ez egy sajátosan germán szocializmus lenne, amely Fichte, Stein, List eszményeinek, a középkori germán intézményeknek, a céheknek, rendeknek stb. szintézisét jelentené egy „organikus” korporatív állam keretein belül. Ez a „szocializmus” szembefordulna nemcsak a marxizmussal, hanem a polgári liberalizmussal és az egész modern kultúrával, visszaállítaná a germán középkor „tényleges szabadság”-át. A konzervatív forradalom azonban nem támaszkodhat a német konzervativizmus hagyományos erőire — junkerekre, monarchistákra, nagyburzsoáziára stb. —, mivel egyetlen vágyuk az 1914 előtti rendszer újjáteremtése, ehelyett viszont egészen másra van szükség. A III. Birodalom felépítésének moelleri terve nemigen megy túl a homályos közhelyeken és a misztikus általánosításokon. Programjának tulajdonképpen csak egy konkrét, sarkalatos pontja van: a germán hagyománnyá emelt vezéri gondolat, a Führergedanke. Vezér kell, aki Németországot kivetesi az összeomlásból, aki megteremti a III. Birodalmat, aki személyében megtestesíti az összes társadalmi csoportok eszményeit és biztosítja Európa békéjét a Gross-Reich és a német fegyverek győzelme alapján: „Olyan vezérekre van szükségünk, akik a nemzettel azonosítják magukat, akik a nemzet sorsát saját sorsuknak tekintik, akik, akár a régi vezérosztályból származnak, akár pedig új vezérosztályt teremtenek, minden határozottságukat, akaratukat és törekvésüket a német nép jövőjének szentelik.”³⁰

Néhány hónappal Moeller könyvének megjelenése után, 1923. november 9-én, az általa áhított vezér megtette első kísérletét a hatalom átvételére.

A fasizmus mint sajátos társadalmi-politikai jelenség az első világháború utáni éveknek, a kapitalizmus általános válságának szüleménye. Gyökerei azonban a messze múltba nyúlnak vissza: Németországban, ahol a fasizmus legélesebb formáját öltötte fel, az ország súlyos, sok tekintetben deformált történelmi fejlődésébe, azokba a reakciós elméletekbe, amelyek már évtizedekkel a nemzeti szocializmus megjelenése előtt Hitler bestiális ideológiájának minden lényeges vonását tartalmazták. A nácik feladata az volt,

²⁷ Moeller van den Bruck : Das Recht der jungen Völker. Berlin. 1932. 103—108. l.

²⁸ Moeller van den Bruck : Das Dritte Reich. Hamburg. 1923. 1. l.

²⁹ Uo. 73. l.

³⁰ Uo. 227—228. l.

hogy felhasználva a rendkívül alkalmas körülményeket, ezt az ideológiát — primitivizált, eldurvított, nyers formában — kivigyék az utcára, a tömegek közé.

Németország háborús veresége teremtette meg a talajt a fasiszta tömegmozgalom számára. A katonai összeomlás váratlanul érte a népet — a hivatalos propaganda az utolsó hetekig győzelmekről harsogott. A versaillesi béke megalázó feltételei mély nemzeti elkeseredést váltottak ki. Rövidesen általános lett a kiábrándulás a polgári demokráciából is: a weimari köztársaság, amely egy proletárforradalom kegyetlen leveréséből született, és semmiféle demokratikus hagyománnyal nem rendelkezett, nem válhatott demokratikus állammá, már eleve nem teljesíthette a hozzáfűzött reményeket, hanem a monopoltőkés-junker szövetség uralmának spanyolfala lett. A szilárd társadalmi alap nélküli köztársaság csak átmeneti formáció lehetett.

Találón mondták a weimari köztársaságról: „A császár elment, de a tábornokok megmaradtak.” Ez meg is felelt a valóságnak: az új, „demokratikus” Németországban a régi hadsereg és annak arisztokratikus tisztikara megőrizte kiváltságos helyzetét, sőt meg is szilárdította, mivel az összeomlás általános zűrzavarában, a berlini, müncheni és a ruhrvidéki forradalmi munkások ellen végrehajtott kíméletlen fellépésével bebizonyította, hogy az egyetlen szervezett erő, amelyre az uralkodó osztályok feltétlenül számíthattak. Bármennyire hangoztatták a köztársaság 14 éve alatt a hadsereg „politika-mentességét”, „osztályfelettségét”, a Reichswehr minden válságos pillanatban fellépett a tőkés rendszer védelmében.

A weimari köztársaság sorsa tulajdonképpen már néhány órával a forradalom győzelme után, 1918. november 10-re virradó éjszakán megpecsételődött, amikor Ebert, a jobboldali szociáldemokraták vezére telefonon megkötötte hírhedt egyezségét Gröner főszállásmesterrel, a hadsereg tényleges vezetőjével. A porosz-német katonai kaszt gőgös képviselői némi undorral kezelték a nyergesmester Ebertet, a hentes Noskét és a hozzájuk hasonló társaikat, érdemeiket azonban messzemenően elismerték. Nem kétséges, hogy a jobboldali szociáldemokraták, a proletárforradalom iránti gyűlöletükben és félelmükben, megmentették a német reakció hagyományos erőit, szoros szövetséget kötöttek velük, hatalomra juttatták őket és előkészítették a talajt a véres hitleri diktatúra számára.

Egy hónappal a compiègnei fegyverszünet aláírása után, 1918. december 11-én a Brandenburgi kapunál fogadta Ebert a zászlókkal, fegyverekkel és zenekarral hazatérő frontkatonákat: „Üdvözöllek benneteket, akik veretlenül jöttök vissza a csatatererről!”³¹ E szavakkal Ebert elsőnek vette igénybe a háború utáni reakció, sovinizmus és revansizmus talán legfontosabb propaganda fegyverét: a Dolchstoss, a tórdöfés legendáját, azt a hamisítást, hogy a német hadsereg valójában nem vesztette el a háborút, zászlóit dicsőség és győzelem övezte, a vereséget egyedül a német népet háttámadó „belső ellenség” — a szocialisták, marxisták, a bolsevikok, a pacifisták, a zsidók stb. — okozta. Ez a hazug koncepció lett a haladó elemekkel való leszámolás, a porosz militarista hagyomány megőrzésének, a második világháború előkészítésének ideológiai alapja.

Az 1918 utáni évek Németországában a súlyos megrázkódtatások hatására, az elkeseredés és a csalódás atmoszférájában a széles tömegek fogékonyak lettek az irracionálisra. Azok a végzetes események, azok a kataklizmikus

³¹ John W. Wheeler-Bennett : The Nemesis of Power, London. 1956. 31. l.

változások, amelyek néhány év alatt a szemük előtt játszódtak le és mindenkinek az életét kifordították rendes medréből, az irracionális győzelmének tüntek. Vajon milyen ésszerű érvekkel lehetett volna megmagyarázni a négy és féléves tömegszárlást, a villámgyors összeomlást — néhány hónappal a diadalittas bresti béke aláírása után —, a milliókat tönkretévő, csillagászati számokba kifutó inflációt, az egész ország gazdaságát megbénító válságot? A megszokott rend, a társadalom és normái, maga a racionális emberi lét — megsemmisült. Az egyén a vakon pusztító, ésszel felfoghatatlan elemi erők védtelen játékszerévé vált. Széles társadalmi rétegek felett vált úrrá a reménytelenség, a kilátástalanság, a kétségbeesés.

Mindezek alól a hatások alól nem maradhatott teljesen mentes a munkásosztály sem. A súlyos megpróbáltatások, a forradalom veresége, a szociáldemokrácia nyílt árulása sokakban megrendítette azt a racionális világnézetet, amelyet évtizedeken keresztül nevelt beléjük a munkásmozgalom, lejáratta a racionális gondolkozást, megrendítette a hitet magában az észben. A munkásosztály soraiban azonban ezek a hangulatok még nem voltak túl erősek — a kommunista párt minden nehézség ellenére egyre izmosodott, növelte befolyását. Magukkal ragadták viszont a kispolgárság, a tisztviselő réteg, a lumpenproletariátus nagyrésztét. Mindaz, ami a korábbi fejlődés folyamán lerakódott ezekben a rétegekben, újult erővel lobbant fel: a kétségbeesés, a csodavárás, a régi vezetőkől való kiábrándulás, az új vezér és az új, „igazi” forradalom várása százezreket ragadott magával. Ez az irracionális, nihilista hullám ugyanakkor nagyon is konkrét gazdasági valóságon alapult: éppen a korábban oly szolid középrétegek anyagi és társadalmi helyzete ingott meg a legjobban, biztosított egzisztenciájuk megrendült, sőt szinte varázsütésre összeomlott. Honnan lehetett volna várni a kivezető utat? Az egész világ összefogott Németország ellen, — tehát csak egy nemzeti megújulásban, a régi „páncélos ököl” újjáteremtésében; a kapitalizmus hagyományos gazdasági rendszere összeomlott —, tehát csak valamiféle „német” szocializmusban; Németország nagy, erős és gazdag mindig csak az antidemokratikus korszakokban volt, — tehát a szélsőséges reakcióban rejlik a kivezető út; évszázadok óta a megoldások mindig felülről jöttek, — tehát egy új vezér erős hatalma nyithatja csak meg a jobb jövő kapuját.

Új életre keltek a tragikus német múlt legsötétebb kísértetei. Az elveszett külső háború összefonódott a kíméletlen belső polgárháborúval; a kieli matrózlázadás, az 1919-es berlini januári napok, az 1919 márciusi ruhrvidéki harcok, a Bajor Tanácsköztársaság, a Kapp-puccs, az 1921 márciusi akció, az 1923-as ruhrvidéki ellenállási harc, a szászországi és a türingiai események, a hamburgi felkelés, csupán legfontosabb állomásai annak az elkeseredett osztályharcnak, amely kettészakította az országot. A forradalmi munkásosztály harcolt a proletárdiktatúráért, a Tanács-Németországért, a burzsoázia pedig mindent latbavetett elfojtására. És ezekben a zűrzavaros években éppen úgy, mint a 30 éves háború alatt és után, Németországot előntötte a háborúból visszatérő szoldateszka: tisztek és katonák százezrei, akik elszakadtak otthonuktól, családjuktól, megszokott munkakörüktől, akik éveken keresztül csak gyilkolással foglalkoztak, akikből nevelőik módszeresen kiirtottak minden gondolkodást, kivéve azt a gondolatot, hogy a háború és az erőszakoskodás a német férfi életosztónének legmagasabb megnyilvánulása, hogy nincs aldozat, amely túl nagy lenne a hazáért és hogy a lövészárkok saráiban, vérben és mérgező gázban eltöltött négy és fél borzalmas év, bajtársaik pusztulása hiábavaló volt

— egy áruló banda mesterkedései miatt. Ezek a talajtalan, gátlástalan, megszedített, foglalkozás nélküli zsoldosok, Konrad Heiden találó kifejezése szerint „felfegyverzett bohémek, akik számára a háború az otthon és a polgárháború a haza”,³² töltötték fel azoknak a Freikorpsoknak nevezett fegyveres bandák sorait, amelyek megszervezéséhez mindjárt az összeomlás másnapján hozzáfogtak a hadsereg vezetőinek legfőbb irányítása alatt. Maercker, Lüttwitz, Erhardt, von der Goltz, Roszbach, Escherich, von Epp, von Pfeffer csapatai, az „Organisation Consul”, a félelmetes középkori titkos bíróságok mintájára felélesztett Femegerichte és számos más hasonló nemhivatalos terrorisztikus szervezet kézbevétték a forradalom és a demokrácia véres leverésének ügyét. A Freikorpsok tagjai politikusok meggyilkolását — gondoljunk csak a legismertebbekre, a kommunista Liebknecht, Luxemburg, Jogisches, a baloldali szociáldemokrata Kurt Eisner, a polgári konzervatív Erzberger, Rathenau halálára — tömegvérengzéseket, kínzásokat és orgyilkosságokat hajtottak végre.

Bármennyire is örvendetes volt az uralkodó osztályok számára „az ősi germán vitézi erényeknek” ez az újjászületése, a főcél ezzel még nem lehetett elérni. Végleg le kellett verni a forradalmat, kiirtani a kommunizmust és eszméit, visszavenni a munkásoktól mindazt, amit a forradalom napjaiban kiharcoltak, biztosítani a belső békét és felkészülni a revansra. Erre a célra a bérnyilkosok bandái nem voltak alkalmasak, valamint, más okoknál fogva, a szociáldemokrata párt sem. A hagyományos monarchikus-konzervatív reakció már a Kapp-puccs idején bebizonyította tehetetlenségét, a tömegektől való elszigeteltségét. Más erő kellett.

Olyan erőre volt szükség, amely egyesíteni tudja a szélsőséges sovinizmust a politikai radikalizmussal, egybeforrasztani a nemzeti megalázás feletti izzó haragot és a demokráciából való őszinte kiábrándulás érzését, a tőkésék gyűlöletét a hazatért frontkatonák talajtalanásával és nihilizmusával, a meg rázkódtatást, kétségbeesést és kilátástalanságot egy egységes világnézetbe, egy akcióképes politikai tömegmozgalomban.

Ilyen mozgalom jelentkezett is.

1918 márciusában, körülbelül a német hadsereg utolsó nagy offenzívájának idején Anton Drexler müncheni lakatos megalakította a Szabad Munkásbizottságot (Freier Arbeiter Ausschuss). Az új csoport csupán egyike volt annak a soktucat jobboldali politikai szervezetnek, amely gombamódra szaporodott az összeomló Németországban — különösen Bajorországban, a birodalom egyik legelmaradottabb, legreakciósabb részében. Drexler „Mein politisches Erwachen” című önéletrajzában megfogalmazta mozgalmának alapjait: szélsőségesen sovinizta, marxizmus-ellenes, antikapitalista munkás tömegpártot akart szervezni. 1919 januárjában csoportja összeolvadt Karl Harrer Politikai Munkás Körével (Politischer Arbeiter Zirkel); az egyesülésből létrejött a Német Munkáspárt, amely 1920. április 1-én felvette a Német Nemzeti Szocialista Munkáspárt nevet.

1919 szeptemberében hetedik tagként belépett a pártba Hitler Adolf, aki ebben az időben politikai tisztként a Reichswehrben teljesített szolgálatot. Hitler, valamint a rövidesen háttérbe szorított Drexler és Harrer mellett a náci párt alapító tagjai között találkozunk még Dietrich Eckart újságíróval, a párt első „teoretikusával”, az „Auf gut’ Deutsch” című antiszemita zuglap szerkesztőjével; Gottfried Feder mérnökkel, a „kamatrabszolgaság”-ot ostromozó

³² Konrad Heiden : Der Fuehrer. London. 1944. 86. 1.

demagóg, zavaros broszúrák szerzőjével; és, talán a legfontosabb névként, Ernst Röhm századossal, a szabadcsapatok aktív szervezőjével, a müncheni Reichswehr egyik vezetőjével, aki először hívta fel a hadsereg figyelmét az új fasiszta párt felhasználhatóságára.

1919–1920 Münchenének légköre rendkívül alkalmasnak bizonyult a különböző szélsőséges fasiszta nacionalista szervezetek elburjánzására. Nemcsak Bajorország régi reakciós hagyományaira gondolunk, hanem arra is, hogy a Bajor Tanácsköztársaság halálra rémítette a burzsoáziát, véres leverése pedig odavonzotta a német társadalom alját, az ellenforradalmi csőcseléket, a munka nélkül maradt és újabb zsákmányt kereső condottiereket. A náci párt sorait elsősorban ezek töltötték fel.

München, a győzelmes ellenforradalom városa nemcsak Németország reakciós elemeire hatott mágnesként. Bajorország egyik központja lett a Szovjet-Oroszországból kikergetett fehérgárdista emigrációnak, amelynek szélsőjobboldali szárnya itt ütötte fel tanyáját. Kétségtelen, hogy az oroszországi fehér emigráció a náci párt egyik fontos erőforrása volt történetének első szakaszában. Vonatkozik ez elsősorban azokra a balti németekre, akik 1917-ig a cárral hű alattvalóknak érezték magukat, a forradalom után azonban a kivonuló német csapatokkal együtt elmenekültek és új hazát kerestek maguknak. Közülük került ki a fasiszta mozgalom több jeles vezetője: Alfred Rosenberg, a párt fő teoretikusa, a háború alatt a keleti területek minisztere; Max Erwin von Scheubner-Richter, aki Hitler egyik legközelebbi, legbefolyásosabb munkatársa volt, amikor elesett az 1923-as sörpuccs idején; Arno von Schickedanz, akit 1942-ben a Kaukázus német helytartójává neveztek ki, de nem volt ideje posztját elfoglalni, és mások.

Scheubner-Richter és Rosenberg keresztül hitlerék szoros kapcsolatot építettek ki az orosz fehér emigráció csoportjaival. Különösen értékes segítséget kaptak Skoropadski hetmantól, a németek által 1918-ban megszállt Ukrajna báburalkodójától; „közlekedésügyi miniszteré”-től, Ivan Poltavec-Osztrancia ezredestől; az orosz monarchisták két vezetőjétől, Avalov-Bermond hercegtől és Biskupszkij tábornoktól. Anyagi támogatást nyújtott a náci pártnak a trónkövetelő Kirill főherceg, Gukaszov és Nobel orosz nagytőkésék. Mindkét fél, a német fasiszták és az orosz fehér emigránsok, hasznosnak ítélték ezt az együttműködést, egy erőiket összefogó szervezet létrehozásán fáradoztak. Rosenberg képviselte hivatalosan az NSDAP-t az 1921 júniusi fehérgárdista „Nemzetközi Bolsevistaellenes Kongresszus”-on, amelyet Scheubner-Richter szervezett meg Bad Reichenhallban. Ezeket a terveket nem sikerült valóra váltani: Hitler élesen orosz- és szlávellenes vonala rövidesen végetvetett a nemzetközi fasizmus e sokatígérő összefogásának.³³ Ennek ellenére az orosz emigráció szélső jobboldali, fasiszta szárnya a továbbiakban is következetesen kinyilvánította Hitler mozgalma és világnézete iránti rokonszenvét. Így a Nakanune című fehérgárdista lap 1923 októberében, miután megállapította, hogy Hitler az egyetlen ember, aki Németországot megmentheti és ezzel eldönti Európa, sőt esetleg a világ sorsát, megjósolta: „A harc a szovjet csillag vagy a horogkereszt jelében fog folyni és a horogkereszt győz”.³⁴

³³ A náci-fehérgárdista kapcsolatokról lásd: *Gerald Reitlinger*: *The House built on Sand*. London. 1960. 128–132. l.; *Alexander Dallin*: *German Rule in Russia*. London. 1957. 111–113. l.; *Walter Laqueur*: *Hitler and Russia*. 1919–1923. „Survey” 44–45. sz. 1962. 89–113. l.

³⁴ Idézi *Laqueur*: i. m. 101. l.

A náci—fehérgárdista kapcsolatok megvizsgálására nem azért van szükség, hogy kimutassuk a különböző országok ellenforradalmi mozgalmainak hasonlatosságait, elvi rokonságát; sokkal többről van szó — arról, hogy oroszországi származású vezető tagjain és fehérgárdista kapcsolatain keresztül a nácipárt beszívta, magáévá tette azokat a tapasztalatokat, amelyekre az 1917 előtti Európa legreakciósabb országának, a cári Oroszországnak szélsőjobboldali szervezetei szert tettek. A hazai német hagyományok mellett, bár sokkal kevésbé megfogható módon, ezek a tapasztalatok játszották a legnagyobb szerepet a nácizmus kialakulásában.

Ennek az elméleti szimbiózisnak fő szervezője Alfred Rosenberg. Hitler mellett Rosenberg játszotta a legnagyobb szerepet a náci világnézet kialakításában. 1923-ban főszerkesztője lett a párt központi lapjának, a *Völkischer Beobachter*nek, amelynek megszerzéséhez a szükséges pénzt részben az orosz monarchisták, részben a Reichswehr adta. A lap szerkesztésében az első években Rosenberg mellett a legaktívabban az Oroszországból emigrált balti németek kis csoportja működött — olyannyira, hogy Hitler húsz évvel később tréfálkozva megjegyezhetette: „A lapot helyesebb lett volna »Münchener Beobachter — Balti Kiadás«-nak nevezni!”³⁵ Rosenberg és munkatársainak fő szellemi táplálékát emigrálásuk előtt a cári Oroszországban megjelent reakciós írások jelentették, az 1920-as években pedig leginkább a fehér emigráció publikációi. A hitlerista mozgalom így lett örököse a cári Oroszország legsötétebb hagyományainak is.

A nácizmus forrásait tanulmányozó kutatók felfigyeltek erre a jelenségre. Eleddig azonban az oroszországi szélsőséges reakció hatását majdnem kizárólag csak egy vonatkozásban vizsgálták: az antiszemitizmus legvadabb, Közép-Európában addig ismeretlen formái importálásának. Vonatkozik ez mindenekelőtt a hírhedt „Sion bölcseinek jegyzőkönyvei” átvételére.³⁶ Nem kétséges, hogy az Oroszországból behozott szélsőséges antiszemitizmus nagy hatást gyakorolt a német fasizmusra. A Sion bölcseinek jegyzőkönyveit Racs-kovszkij, a cári titkorsendőrség párizsi ügynökségének vezetője állította össze munkatársaival együtt és az Ochranka nyomtatta ki 1904—1905-ben, mint a „nemzetközi zsidóság vezetőinek” állítólagos 1897-es titkos értekezletének hiteles jegyzőkönyvét. Ezt a hamisítványt Németországban és Nyugat-Európában mindaddig nem ismerték, amíg Rosenberg, aki magával hozta szövegét, más fehér emigránsokkal együtt nem fogott hozzá lefordításához és terjesztéséhez. Hitler rögtön felfigyelt a cári titkosrendőrség koholmányának óriási propaganda jelentőségére, a náci tömegagitáció központjába helyezte. Rauschningnak elmondta, hogy bár nem érdekelte a Jegyzőkönyvek hitelességének kérdése, — „akár hiteles, akár nem, a szó történelmi értelmében, mit tesz az? Ha hamisított is a dokumentum, belső valószínűsége csak annál meggyőzőbb” — számára felbecsülhetetlen jelentőségű volt: „Vezérfonalam volt ez a mű a legkisebb részletekben is. Rengeteget tanultam a Jegyzőkönyvekből”.³⁷

A német fasizmus azonban nem csak az antiszemita hamisítványokat, nem csak a széleskörű antiszemita agitáció, az ember legbestiálisabb ösztöneinek felkeltésére alkalmas korszerű módszereket, nemcsak a forradalmi mozga-

³⁵ Hitler's Secret Conversations, 1941—1944. New York, 1953. 527. l.

³⁶ Lásd részletesen: *Konrad Heiden* : i. m. 9—23. l.

³⁷ *Hermann Rauschning* : Hitler bizalmasa voltam. Bpest. é. n. 304. l.

lomnak a „nemzetközi zsidó összeesküvés”-sel való azonosítását merítette a cárizmus rendszerének gazdag fegyvertárából. A reakciós Oroszország, ahol a feudalizmus erői a legmakacsabb ellenállást tanúsították a gyors kapitalista fejlődéssel szemben, ahol Európa egyik legrakciósabb társadalmi és politikai rendszere állt szemben a legfejlettebb és a leghatározottabb forradalmi mozgalommal, a legkielezettebb osztályharc színhelye volt. Nemcsak a forradalom erői, hanem a pozícióit elkeseredetten védő reakció is új utakat, módszereket keresett. E harc folyamán a cári Oroszországban tették meg az első kísérleteket olyan, a sovinizmuson és a szociális demagógián alapuló ellenforradalmi tömegmozgalmak létrehozására, amelyeket sok vonatkozásban joggal lehet az első világháború utáni fasiszta mozgalmak prototípusainak tekinteni.

Magától értetődik, hogy a XIX. század végi és a XX. század eleji cári Oroszországban, amely a gazdasági és társadalmi fejlődés összehasonlíthatatlanul alacsonyabb színvonalán állt, mint az 1918 utáni Németország, ezek a szervezkedések is primitívebbek, fejletlenebbek, úgyszólván patriarchális jellegűek voltak. Nagy szerepet játszott náluk a politikai konzervativizmus, az elavult politikai intézmények védelme, kapcsolatban állottak az államegyházzal, és csak szűk teret nyújtottak a radikális demagógiának. Ideológiai alapjuk az orosz reakció hírhedt hármasszava: „Önkényuralom, pravoszlavizmus és népiesség” (szamogyerzsavie, pravoszlavie, narodnoszty). Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy amint a „nép” szó nem adja vissza megfelelően a „Volk” jelentését, az „önkényuralom” sem tolmácsolja teljesen a „szamogyerzsavie” misztikus tartalmát. A szlavofilok, különösen Akszakov és Homjakov szerint a „szamogyerzsavie” nem pusztán az uralkodó korlátlan hatalmát jelenti, hanem szembenáll a nyugati abszolutizmussal és misztikus egységet fejez ki a nép és a cár között, akinek a nép önként átadta saját szuverén uralkodási jogát. A cár: népi uralkodó, és senki — személy, társadalmi réteg, az arisztokrácia vagy a bürokrácia — nem kerülhet a cár és a nép közé.

Ezen a nem túlságosan bonyolult, de misztikus, kézzelfoghatatlan ideológiai bázison a forradalmi mozgalom elleni harc céljával jött létre a reformkor utáni Oroszországban néhány olyan szervezkedés, amely bizonyos lényeges vonatkozásban megelőzte a fasiszmust.

Ilyen jellegű rövid élettartamú kísérletként említhető meg a „Szent csapat” (Szvjascsennaja Druzszina), amely 1881 tavaszán, II. Sándor cár meggyilkolása után jött létre. Eleinte szűk, konspiratív, arisztokratikus társaságnak szánták az új cár védelmére, rövidesen azonban szervezői, gróf Voroncov-Daskov és mások széleskörű, szigorúan fegyelmezett tömegszervezetté kezdték kiépíteni, amely saját véderővel rendelkezett volna és minden módszert alkalmazott volna a forradalmi erők elleni harcban, beleértve a terrort (előkészítették Kropotkin és Rochefort francia demokratikus publicista meggyilkolását) és bizonyos reformok kieszközölését. Mindez már lényegesen túlment az udvari reakció eredeti tervein; a „Szent csapat”-ot muzsikbarátsággal és rejtett forradalmisággal vádolták, és 1882 végén sikerült feloszlattani a cár személyes utasítása alapján.³⁸

A „Szent csapat” legfőbb ellensége a mindenható politikai rendőrség volt, amely egyrészt féltékenyen őrizte monopóliumát a forradalom elleni harc területén, másrészt pedig saját magát sokkal alkalmasabbnak tartotta külön-

³⁸ A „Szent csapat” történetét lásd *V. Ja. Bogucsarszkij: Iz isztorii polityicseszkoj borbi v 70-h i 80-h godah XIX veka. Moszkva. 1912. 268—386. l.*

böző műkedvelőknél arra, hogy a harc új formáit alakítsa ki, szükség esetén még a néptömegek bevonásával is. Ez az értékelés nem is volt alaptalan: a cári Oroszországban csak a rendőrség képezett olyan szervet, amely bizonyos önállósággal rendelkezett, tájékozott volt az ország valóságos helyzetét, a válság tényleges méreteit illetően, és ugyanakkor páratlan tapasztalattal rendelkezett a politikai provokáció minden módszere tekintetében. Így történetelt, hogy a cári politikai rendőrség egyes vezetői ellenforradalmi, radikális és sovíniszta jelszavakon alapuló tömegszervezeteket kezdtek építeni.

Az orosz társadalomban mélyreható fordulatok mentek végbe. Megmozdult az örökké megváltozhatatlannak hitt birodalom. A pobedonszcevi reakció fullasztó atmoszférájában mindjobban érezni kezdték, hogy Oroszország Blok szavai szerint „roppant változások, soha nem látott lázadások” felé közeledik. A századforduló körül a hatalmas erővé fejlődött munkásosztály minden addigi forradalmi veszélynél fenyegetőbben jelentkezett a cári Oroszország politikai porondján. A munkásosztály élenjáró csapata a forradalmi marxizmus felé fordult, a burzsoázia, a kispolgárság és az értelmiség egy része viszont — akár Németországban — a miszticizmusban, a romantikus nacionalizmusban, az ős uralkodási formák idealizálásában kereste a kivezető utat.³⁹

Ebben a történelmi helyzetben találkozunk Oroszországban azzal a sajátos kísérlettel, amely „rendőri szocializmusként” vonult be a történelembe és elválaszthatatlanul össze van kapcsolva Szergej Zubatov nevével. Zubatov, aki ifjúkorában maga is részt vett a forradalmi mozgalomban, saját szavai szerint már 1886-ban megesküdött, hogy harcolni fog a forradalmárokkal „a konspirációra ellenkonspirációval felelve, fogat-fogért, a kutya harapását szőrével gyógyítva”.⁴⁰ A politikai provokáció kimagasló mestere lett, az 1890-es években már a moszkvai titkosrendőrség főnöke, 1902-től kezdve Pétervárott a rendőrség különleges osztályának vezetője. Nem egyszerű, korlátolt, brutális rendőrrel van szó — Zubatov a súlyos társadalmi problémák sajátos ellenforradalmi megoldását kereste. Nézete szerint a cár hatalma — osztályon kívüli és osztályok feletti. Az orosz állam alapvető elve „a cár és a nép osztatlan egysége”, eltérően Nyugat-Európától, ahol az uralkodó

³⁹ A XIX. század utolsó és a XX. század első évtizedei a nagy hagyományokkal rendelkező orosz vallásos és nacionalista miszticizmus, a reményt vesztett apokaliptikus látomások és a messianizmus legnagyobb fokú kifejlődésének éve, ami összefüggésben állott a már megfigyelt általános európai jobboldali kapitalistaellenes reakcióval is. A legnagyobb név itt természetesen Dosztojevszkij, akinek németországi hatásáról már beszéltünk, de feltétlenül említésre méltó Konsztantin Leontyev, Nikolaj Bergyajev és különösen Vladimir Szolovjov, aki 1899-ben megjelent „Három elbeszélés” című írásában döbbenetes jóslatot mondott az Antikrisztus közeli megjelenéséről. Szerinte az Antikrisztus mindennapi külsejű, de „emberfeletti ember” lesz, vegetáriánus és állatbarát, aki 33. életévében hozzákezd a világot megváltó tevékenységéhez, „Nyílt út a világbékéhez és a jóléthez” címen könyvet ír, amelyben „egyesülni fognak az ókor szimbólumai és hagyományai iránti tisztelet a bátor és messzemenő radikalizmus szociálpolitikai követeléseivel és útmutatásaival, a gondolat határtalan szabadsága a misztikum mélyesleges megértésével, a feltétlen individualizmus a közjólét iránti forró odaadással, a vezérelvek legmagasabbfokú idealizmusa a praktikus döntések pontosságával és életeli voltával”. A szolovjovi Antikrisztus „a pénzügyi és katonai körökben mindenütt baráti kapcsolatokkal rendelkezik”, ezek révén hatalomra kerül Berlinben, ahonnan egyesíti egész Európát, meghódítja Észak-Afrika és Ázsia egy részét, hozzákezd a zsidók kiirtásához, míg el nem pusztul az ellenségei elleni csatában. (*Wladimir Solovjef*: Die geistigen Grundlagen des Lebens. Jena. 1914. 348—380. l.)

⁴⁰ B. P. Kozmin: Zubatov i jeho korrespondenti. Moszkva—Leningrád. 1928. 53—54. l.

szembenáll a néppel. A nép mindig támogatta a cár korlátlan hatalmát, „amely önmagában életadó; nemcsak a néplélek legmélyebb sajátosságainak és szükségleteinek felől meg, hanem általában az emberi társadalom legegésztőbb szükségének”.⁴¹ Az önkényuralom valójában legveszélyesebb ellenségei az arisztokrácia és a burzsoázia, mert falat alkotnak az uralkodó és a nép közt, saját érdekükben használják ki a népnek a cári rendszerbe vetett hitét, de ugyanakkor azt korlátozni igyekeznek.

Zubatov ideológiája nem eredeti, és nem különösen mélyreható. Teljesen sajtáságosak és témánk szempontjából nem érdektelenek azonban levont gyakorlati következtetései. A cári rendszer hívei közül az elsők között ismerte fel, hogy „a munkásosztály óriási hatalmú közössége olyan fegyvert jelent, amellyel nem rendelkeztek a forradalmárok — sem a dekabristák, sem a narodnyikok, sem az egyetemisták tömegmegmozdulásai idején”.⁴² A rendkívül veszélyes helyzetből kivezető egyetlen útnak Zubatov azt tartotta, hogy a politikai rendőrség és ügynökei maguk szervezzenek munkás-tömegszervezeteket, amelyek alapja az önkényuralom feltétlen támogatása, a munkások nacionalista nevelése, intenzív agitáció a forradalom, a marxizmus és az értelmiség ellen, bizonyos gazdasági és politikai engedmények kieszközlése a munkások számára, párosulva a gyárosok ellen irányuló antikapitalista demagógiával. Egyik munkatársa a következőképpen fogalmazta meg célkitűzéseit: „Zubatov racionális módon akart harcolni a forradalmi mozgalom ellen egy egészséges orosz nemzeti szervezet létrehozása útján, amely más utakon közelíti meg olyan kérdések megoldását, amelyek okot adhatnak forradalomra. Ebből kiindulva arra a következtetésre jutott, hogy törvényesíteni kell az általa elgondolt nemzeti munkásszervezet keretein belül a szocialisták programjában szereplő politikai és gazdasági tanok minimumát, de az önkényuralom, a pravoszlavizmus és az orosz népiesség alapjain.”⁴³ Valóban sokoldalú volt a cári titkos rendőrség: Racskovszkij antiszemita koholmányokat gyártott, míg Zubatov szocialista szervezetet alapított!

Zubatov és társai energikusan hozzáálltak a munkához. 1902—1904 folyamán szervezeteik létrejöttek Moszkvában, Pétervárott, Minszkben, Odesszában, Vlnában stb. A szervezeti formák különböztek egymástól: egyes helyeken szakmai egyesülésként, másutt inkább politikai szervezetekként, hol legálisan, hol pedig illegálisan alakultak meg. A szervezkedést mindenütt a titkosrendőrség kezdeményezte, anyagilag támogatta; nacionalista, ellenforradalmi, cárista, antikapitalista agitációjuk is hasonló volt. Fjodor Szelepov például, a szervezkedés egyik aktív munkástagja, az 1902 februárjában II. Sándor moszkvai emlékműve előtt rendezett munkás-tömeggyűlésen kijelentette: „A kormány megígérte nektek a nyolcórás munkanapot. Idővel majd a saját kezébe veszi az összes gyárat és átadja azokat nektek. Ehhez nem kell alkotmány. Ellenkezőleg, csak az önkényuralmi kormány képes erre, alkotmányra nem nektek, hanem az értelmiségnek van szüksége.”⁴⁴

Zubatovék féktelen demagógiája rövidesen komoly aggodalmakat váltott ki a gyárosokból. A kísérletezést rendkívül veszélyesnek tartotta a rendőrség vezetőségének többsége is. Véleményük szerint elmosódott minden

⁴¹ Uo. 14—15. l.

⁴² „Biloje”. 1917. 4. sz. 159. l.

⁴³ P. P. Zavarzin : Zsandarmi i revolucija. Párizs. 1930. 59. l.

⁴⁴ N. Baturin : Ocserki isztorii szocial-demokratii v Rosszii. Szocsinyenyija. Moszkva. 1930. 111. l.

különbség a zubatovi szervezetek és a baloldali forradalmárok között.⁴⁵ Az aggályok nem alaptalanul merültek fel: több helyen a zubatovi szervezetek munkástagjai messze túlmertek szervezőinek elképzelésin, sztrájkharcokba bocsátkoztak, közeledtek a marxistákhoz.

1903 augusztusában Zubatovot váratlanul menesztették. A nevéhez fűződő mozgalom vezetését Grigorij Gapon pópa, a politikai rendőrség fizetett ügynöke vette át. Bekövetkezett 1905. január 9-ike — a zubatovi szervezetek villámgyorsan összeomlottak, tagjainak zöme a forradalmárok soraiba lépett. A kísérlet megbukott.

Az 1905-ös forradalom első hónapjaiban új mozgalom kezdett kialakulni Oroszországban, amely lényegesen továbbment Zubatov programjánál, és már nem egyszerűen a fennálló hatalom védelmét, hanem a véres leszámolást, a féktelen tömegterroret, a faji sovinizmust és a vadállati antiszemitizmust, az erős, brutális, ingadozás nélküli hatalom létrehozását, a miszticizmust és az irracionalizmust hirdette. Ez a „feketeszázak” és politikai szervezetének, az „Orosz Nép Szövetségé”-nek mozgalma volt.⁴⁶ Pavel Miljukov ismert orosz polgári történész és kadetvezér szerint a feketeszázak a „Szent csapat”, „fínyás úriemberei” ügyének közvetlen folytatói, akik azonban most már kimentek az utcára.⁴⁷ A feketeszázak mozgalmanak történelmi jelentősége túlmegy Oroszország keretein: az 1914 előtti európai ellenforradalmi és jobboldali tömegmozgalmak közül — még a parlamentarizmus és a törvényesség alapján álló Luegernél is sokkal jobban — leginkább volt előfutára annak a jelenségnek, amely a világháború után fasizmus gyűjtőnév alatt vált hírhedtté.⁴⁸

Figyelemreméltó, hogy a feketeszázak mozgalma a legszorosabban összefügg egyrészt a Japán elleni háború szegyenletes elvesztésével, a felháborodás, nemzeti megalázás és sovinizmus ezt követő hullámaival, másrészt a január 9-e után kitört polgári demokratikus forradalom kezdeti sikereivel.

Plehanov egyik 1906-ban írt cikkében rámutatott arra, hogy a feketeszázak kilenctized részükben féktelen ellenforradalmi, értelmiségellenes, nacionalista és szociális demagógia által félrevezetett proletár és félproletár elemekből álltak, és megmagyarázta ennek okát. Elemzése az 1918 utáni Németország-

⁴⁵ Ezt a hangulatot tükrözte például a kievi csendőrparancsnok jelentése, amely szerint Zubatov „veszetteen kormányellenes, szocialista forradalmár és féktelen terrorista, aki politikai gyilkosságokat szervez a rendőrség által busásan fizetett ügynökein keresztül”. (V. D. Novickij : Iz voszpominanyij zsandarna. Leningrad. 1929. 202. 1.)

⁴⁶ Nem érdektelen a feketeszázak elnevezés eredete. A „fekete” szó minden valószínűség szerint elsősorban nem annyira a csoportok tagjainak politikai beállítottságára, mint társadalmi helyzetükre vonatkozott: az orosz nyelvben a „fekete” jelző egyik fő jelentése: népi, az egyszerű népből való. A forradalom előtti Oroszországban „fekete népnek” az egyszerű népet, az alsó rétegeket nevezték. A középkorban „fekete embereknek” nevezték a városok és falvak röghöz nem kötött, szabad adófizetőinek rendjét, Novgorodban a felső osztályokat kiszolgáló kisiparosokat és munkásokat. Kljucevszkij szerint a XVI—XVII. században „a főváros kereskedelmi és ipari lakossága néhány »fekete százak«-ból és külvárosból állt, ezek megfelelték az ipari céhek fogalmának” (V. Kljucevszkij : Kursz ruzszkoj isztorii. II. köt. Moszkva. 1937. 406. 1.), vagyis történelmileg a feketeszázak a városi kispolgárság, iparosság elődei. Amikor a viharos 1905-ös esztendőben ugyanezzel a régi elnevezéssel fegyveres ellenforradalmi csoportok keletkeztek pogromok és gyilkosságok végrehajtására, összetételük is sok vonatkozásban a régi feketeszázakhoz hasonlított.

⁴⁷ P. N. Miljukov : Voszpominanyija. I. köt. New York. 1955. 413. 1.

⁴⁸ A nyugati történetírásban találkozunk egy futó utalással a feketeszázak és a nemzeti szocialista mozgalom közötti hasonlatosságra. Lásd John Maynard : Russia in flux. London. 1941. 70. 1.

ra is ráillik: „Aki tudja, hogyan él ez a szegény nép, megérti, mennyi rengeteg sérelem és keserűség gyülemlett össze a lelkében. *Ebben a sérelemben és ebben a keserűségben megtalálható feketeszázaink sok véres tettének magyarázata.* Amikor ezek az emberek »egyetemistát« vagy »sztrájkolót« vernek, azt hiszik, hogy ezzel közvetlenül vagy közvetve kizsákmányolóiknak állnak bosszút.”⁴⁹

A tulajdonképpeni feketeszázak — a kispolgárságból és városi szegény rétegekből, kiskereskedőkből, kisiparosokból, kistisztviselőkből, kereskedősegedékből stb., valamint lumpenproletárokból, suhancokból, közönséges bűnözőkből, félrevezetett munkásokból és parasztokból álló felfegyverzett terrorista bandák — annak a mozgalomnak a fegyveres erejét alkották, amelynek politikáját az „Orosz Nép Szövetsége” fejezte ki. A szervezet 1905 októberében alakult meg, vezetői Alexander Dubrovin dr. és Vladimir Puriskevics. Programjuk meglehetősen homályos: a birodalom egységének és oszthatatlanságának megvédése; az orosz faj felsőbbrendűsége Oroszország többi népeivel szemben; „a cár és a nép közvetlen megegyezésén alapuló” erőskezü központi hatalom, mindenféle alkotmányos engedmény azonnali visszavonása; szociális téren a közösségi földtulajdon megvédése, az állami hivatalnokok felelőssége a nép előtt, a kevés földű paraszti birtokok földállományának növelése, az adóteher igazságos elosztása stb. Agitációjukban élesen támadták a bürokráciát, ráháritották a teljes felelősséget a nép nyomorúságos helyzetéért, de legféltelenebbül a forradalmárok, szociáldemokraták, sztrájkolók, liberálisok, értelmiségiek, egyetemisták, zsidók ellen uszítottak. Felhívásukban megígérték, hogy Pétervárott megalakítják „a valódi népképviselőt”-et, majd „a zsidókérdésnek a helyszínen való megoldása után . . . a bürokratikus minisztériumot közéleti személyiségekkel váltjuk fel . . . , akik nemcsak a forradalmi rohamoknál, de a hírhedt kadet »ostromnál« is határozottabban és eredményesebben fognak cselekedni.”⁵⁰

Az Orosz Nép Szövetségének körülbelül három és félezer vidéki szervezete volt, egyik 1908 januári beszédében pedig Dubrovin azt állította, hogy szervezete tíz millió tagot számlál.⁵¹ Az adat kétségtelenül lényegesen felnagyított, de az is biztos, hogy a feketeszázak véres tettei, ellenforradalmi sovinizta uszítása és demagóg ígéretése nem maradt hatás nélkül. A lakosság legelmaradottabb, legsötétebb részét sikerült egy időre megmozgatniok. A feketeszázak tevékenysége elég közismert: kegyetlen, sokszáz áldozatot követelő pogromok, politikai gyilkosságok (meggyilkolták többi között a bolsevik Baumant, Gercenstejnt és Jollosz kadetpárti Duma képviselőket, Karavajevot, a Munkapárt egyik vezetőjét), sztrájk törés, zsidóellenes bojkottok szervezése stb. Hogy a tömegeket biztosítsák maguknak, ingyenes étkezdéket nyitottak, segélyeket osztottak stb. Gaztetteik büntetlenek maradtak: a cár személyes utasítására a gyilkosságok ügyében indított eljárásokat beszüntették. A cár fogadta a szövetség vezetőit, a szélső reakciós monarchista szervezetek és napilapok támogatták, a rendőrség helyiségeiben nyomtatták uszító röplapjaikat.

A burzsoázia körében azonban — és nemcsak annak liberális szárnyában — ez a szélsőséges, visszafordulást hirdető mozgalom egyre növekvő nyug-

⁴⁹ G. V. Plehanov : O csornoj szotnye. Szocsinyenyija. XV. köt. Moszkva. 1926. 52. l.

⁵⁰ Idézi Miljukov : i. m. 413. l.

⁵¹ V. V. Vorovszkij : Feljetoni. Moszkva. 1960. 67. l.

talanságot keltett. Vitte gróf, aki 1904—1906-ig miniszterelnök volt, a feketeszázak mozgalmát jobboldali forradalomnak nevezte — ugyanígy jellemezték a nácipártot két-három évtizeddel később (Revolution von rechts). Emlékirataiban Vitte megírta, hogy a feketeszázak mozgalma „ösztönösen hazafias, nem az értelmén és a nemeslelkűségen, hanem a szenvedélyeken alapul. Vezéreinek többsége politikai szédelgő, gondolataikban és érzéseikben egyaránt szennyes emberek, akiknek egyetlen életképes és tisztességes politikai gondolatuk sincs, minden erőfeszítésüket a vad tömeg legaljasabb ösztöneinek felszítására irányítják. Ez a párt, amely a kétfejű sas szárnyai alatt él, rettenetes pogromokra és felforgatásokra képes, de a tagadáson kívül semmit sem tartalmaz. A vad, nihilista, hazugsággal, rágalommal és csalással szított hazafiság, a vad és gyáva kétségbeesés pártja, amelyben nyoma sincs a bátor és előrelátó alkotásnak. Sötét, vad tömegeből és vezérekből, politikai gazemberekből áll, valamint titkos cinkosokból az udvaroncok és a különböző rangú arisztokraták köréből.”⁵² Ennél jobban nem is jellemezhetnék a mozgalmat.

A feketeszázak tevékenységének „fénykora” az 1905—7-es forradalom éveire esik. A forradalom leverésével, a rendszer ideiglenes stabilizációjával és a tömegeknek a mozgalommal való egyre nagyobb szembefordulásával bekövetkezett az apály. Az Orosz Nép Szövetségében szakadás állt be. Kivált a Puriskevics vezette „Mihály Arkangyal Szövetsége”, amely felajánlotta feltételes támogatását Sztolipin kormányának, míg Dubrovinék továbbra is kérlelhetetlen jobboldali ellenzékben maradtak a kormánnyal szemben. A világháború idején ismét erősödni kezdtek, különösen a Rasputin körüli udvari körökben. (Puriskevics pedig egyike lett azoknak, akik Rasputin meggyilkolását megszervezték.) A polgárháború éveiben a nyíltan fasiszta mozgalommá fajult feketeszázak számára széleskörű lehetőségek nyíltak a fehér-gárdisták által megszállt területen, különösen Délen Gyenyikin uralma alatt. A forradalom elleni gyűlölettől égve a fehér hadseregek maradványaival együtt vonultak emigrációba.

A feketeszázak hagyományait a náci mozgalom átvette a müncheni fehérorosz emigrációból kikerült újdonsült német vezetői és orosz monarchista szövetségesei révén. A háború utáni Németország viszonyai között, ahol a kapitalizmus általános válsága szembetűnőbben jelentkezett, mint bármely más országban, ezek a cári Oroszországból átplántált tanok és tapasztalatok találkoztak a „hazai” német hagyományokkal és más, külföldről származó reakciós irányzatokkal; mindennek szintézise, elmélyítője a hitleri fasiszmus lett.

(A tanulmány folytatása 1963. évi 2. számunkban jelenik meg.)

⁵² Sz. Ju. Vitte: Voszpominanyija. I. köt. Moszkva. 1923. 223. 1.